ՄԱՍԵՑԱՑ ԱՂԱՒԻԻ

Աւետարբեր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԱԲՐԻԷԼԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

ԱՄԲՐՈՍԵԱՑ Վ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑ Վ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Մարտ 1858. — Թիւ Գ.

RÉDIGÉ PAR

GABRIEL VARTABED AÏVAZOVSKY

AMBROISE V. CALFA

CORÈNE V. CALFA.

QUATRIÈME ANNÉE

Mars 1858. — N° 3.

ՓԱՐԻԶ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ Հ. ԱՐԱՄԵԱՆ

ՆԻԿՈՄԻԴԱՑՒՈՑ

ՅՈՒՅԱԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՑ ԱՄՍԱԳՐՈՑՍ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԻՐ ՅԱԿՈԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ , ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍՈՅ. (Երկու օրինակք:)

Ամենապատիւ Զայլաեանց Սրբազան Սարգիս Արքեպիսկոպոս, Առաջնորդ Վրաստանի եւ Իմերեթի:

Ամենապատիւ Գրիգորիոս Արքեպիսկոպոս , Առաջնորդ Կարնոյ:

Ամենապատիւ Վեհապետեանց Սրբազան Գեորգ Արքեպիսկ. Առաջնորդ Սրցախու:

Գերապատիւ Սարգիս Եպիսկոպոս, Առաջնորդ Փիլիպպուպոլսոյ:

Ազգային Դպրոց, ի Պաղջհճիկ :

Ազգային Թանգարան , ի Նիկոմիդիա :

Աբանասեան Գրիգոր աղա, ի Կեւվե :

Աբանասեան Զաքար, ի Նիկոմիդիա:

Այդաքեանց Նիկոլայ , ի Տիփխ:

Այճայեան Մանուկ աղա , ի Նախիջեւան:

Այճաճեան Սիմեոն աղա , ի Նախիջեւան:

Այճաճեան Գեորգ աղա , ի Կ. Պոլիս :

Այբրնճեան Մանուէլ աղա , ի Թեոդոսիա (3 օրինակք:)

Այբուն Տիւրրի Էֆենտի , ի Կ. Պոլիս :

Այվիարեան Մարտիրոս աղա, ի Զմիւռն.

Աղաթոնեան Գրիգոր աղա , ի Կ. Պոլիս :

Աղաթոնեան Մկրտիչ աղա, ի Կ. Պոլիս :

Աղամալեանց Պօղոս , յԱգուլիս :

Աղամալեանց Պօղ. Գաբրիէլեան, ի Շուշի:

Աղամջանեանց Մինաս , յԱգուլիս :

Աղեքսանդրեան Պետրոս աղա, ի Կ. Պոլիս:

Աղեքսանդրեան Մատթ. աղա, ի Պաղտատ:

Աղեքսանդրեանց Բերոբէ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Աղեքսանդրեանց Մելգոն աղա, ի Կ. Պոլիս:

Աճէմեան Թ. աղա , ի Կ. Պոլիս :

Ամբակումեանց Ատուածատուր Բուրջուլեանց, ի Ղզլար :

Ամիրաղեանց Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պոլիս:

Ամիրաղով Ստեփան աղա Ալեքսանդրիէ, ի Կ. Պոլիս :

Այծեան Գ. Եսայի , ի Նիկոմիդիա:

Այվազեանց Աւետիք վարժապետ, յԱգուլիս

Այվազովսքի Գրիգոր աղա, ի Քէֆէ:

Այվազովսքի Յովհաննէս աղա, ի Քէֆէ:

Այվատեան Յովհաննէս աղա , ի Կ. Պոլիս:

Այվատեան Գ. Վահան , ի Կ. Պոլիս:

Անանեանց Յովսէփ Հայրապետեան,ի Շուշի

Անդրեասեան Գ. Բարսեղ , ի Համպուրգ :

Անուխեան Պ. Եսայի , ի Մինջրսրբը :

Անուշեան Մկրտիչ աղա , ի Կ. Պոլիս :

Աշնանեան Իսկուհի Տիկին , ի Կ. Պոլիս:

Աշնանեան Մկրտիչ աղա , ի Կ. Պոլիս :

Աշնանեան Պօղոս աղա, ի Կ. Պոլիս :

Ալիանց Գեորգ աղա, ի Կ. Պոլիս :

Ալուշեխցի Պետրոս աղա , ի Կ. Պոլիս :

Ալրօյեան Ռափայէլ աղա , ի Թրեստ :

Ալրօյեան Գրիգոր աղա, ի Զմիւռնիա:

Առաքել Հայրապետեան Մօլբանեանց , ի Ղզլար :

Առաքել Փաշա , կուսակալ Սուսանայ :

Ասլանեան Մահտ. Յովհաննէս աղա ի Պոլիս

Ասլանեան Ստեփան Պէյ, ի Կ. Պոլիս:

Ասլանեանց Գասպար Գաբրիէլեան , յԱգուլիս :

Ավդալեան Պ. Յովհաննէս, ի Կայկաբա:

Արամեան Սուքիաս աղա , ի Նիկոմիդիա:

Արամեանց Գեորգ վարդապետ , ի Շուշի:

Արայիճեան Մովսէս աղա, յԱդեքսաղրիա:

Արապահեանց Հայրապետ , յԱգուլիս:

Արարատեանց Առաքել վարժապետ Տէր Ատուածատուրեան, ի Կ. Պոլիս :

Արգուման, բժիշկ ի Փարիզ:

Արշակ Յակովբոս աղա , ի Վենետ:

Արշակունի Վարդան Ատուածատուրեան ի Տիփխ:

Արվանեանց Խաչատուր , ի Տիփխ :

Աւետիսեանց Ֆ. Միքայէլ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Աւետիսեան Պ. Ստեփան , ի Փարիզ :

Աֆինա. Եաղուպ, իՊաղտատ.

Բաբանեանց Աբրահամ , ի Տիփխ:

Բաստամեանց Ստեփաննոս Գեորգեան Բժիշկ, ի Տիփխ:

Բագրատունի Կարապետ Վ. Առաջնորդ Ս. Կարապետի վանից Մշոյ. (2 օրինակք)

Բարեհամբաւ վարժարանն ի Գումգափու :

Բարեյոյս Աբսեն աղա, ի Կարին:

Բարունակեան Պ. Նիկողոս, ի Փարիզ :

Բարսեղեան Յարութիւն աղա, ի Կ. Պոլիս:

Բէյլեանց Կարապետ ի Գեանջայ:

Բարսեղեան Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս :

Բարսեղեան Ստեփան աղա, ի Կ. Պոլիս :

Բարսեղեան Պ. Յակոբ , ի Կ. Պոլիս:

Բուլղաղեանց Զաքարեան Մովսես աղա , ի Փերբլուրկ:

Բարսեղեան Պ. Սարգիս, ի Կ. Պոլիս:

Բարսեղ Յովհան Անանեանց, ի Ղզլար

Բհիրուդեանց Գրիգոր Յովսեփեան , ի Տիփխ:

Բհիրուդեանց Մի.ք. Արսենեան, ի Տիփխ.

Բինկեանլեան Յովակիմ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Բինկեանլեան Նշան աղա, ի Կ. Պոլիս :

Բինկեանլեան Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս:

Բիշմիշեան Մովսես աղա, ի Կ. Պոլիս :

Բողդանեանց Բաղտասար Բարաղամեան , յԱժտերխան :

Բուդաղեանց Յովհաննէս Զաքարեան , յԱժտերխան :

Բուրժալեանց Բողտան Ամբակումեան , յԱժտերխան:

Գալստեան Կարապ. աղա, յԱդեքսանդրիա

Գալստեան Ռուբէն աղա , ի Կ. Պոլիս :

Գալփազեան Ալեքսան աղա, ի Կ. Պոլիս:

Գալփազեան Տիգրան աղա, ի Կ. Պոլիս :

Գալֆայեան Գեորգ աղա , ի Կ. Պոլիս :

Գասպարեան Տ. Թ. Հ. Գասպար, ի Նիկոմիդիա :

Գարագաշեան Խաչիկ աղա , յԵաշ :

Գարագաշեան Կիւմիւշ աղա , յԵաշ :

Գարագաշեան Յովհան աղա , յԵաշ :

Գափամաճեան Գաբրիէլ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Գափամաճեան Գեորգ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Գափամաճեան Խաչիկ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Գափամաճեան Մանուկ աղա , ի Կ Պոլիս:

Գափամաճեան Յարութիւն աղա. ի Պոլիս :

Գափամաճեան Յակոբ աղա , ի Կ. Պոլիս:

Գեղամեանց Ռուշան , ի Տիփխ :

Գեորգեան Մկրտիչ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Գեորգ Բանանեանց , ի Կզլար :

Գեորգ Գասպեան Եարալեանց, Սղնաղեցի:

Գուրգինբեգեանց Աբել , ի Տիփխ:

Գոնդոյեանց Յովսէփ , ի Տիփխ:

Գրաշար Պ. Յակոբ , ի Կ. Պոլիս:

Գրիգորեան Միհրան աղա, ի Կ. Պոլիս:

Գրիգորեան Սիմոն աղա, ի Կ. Պոլիս :

Գրիգորեան Սիմոն աղա , ի Կարին :

Գրիգոր Վարդանեան Սուլթանեաց , ի Ղզլար:

Գասրիշեանց Գասիր , ի Տիփխ :

Դուդղարեանց Հայրապետ Գասրեան , յԱգուլիս

Դրանխոյեան Եսայի աղա , յեաշ:

Եգեանց Նիկողոս Աւետիքեան , յԱժտերխ:

Եղիազար Յարութիւնեան Աղա, ի Զաքրա :

Եղիկեանց Պ. Մկրտիչ , ի Ճաւա:

Եուսուֆեան Յովսէփ Չէլեպի , ի Փարիզ :

Եուսուֆեան Տիգրան աղա , ի Կ. Պոլիս:

Երամեան Գեորգ Պէյ, ի Կ. Պոլիս :

Երամեան Կարապետ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Երևանեան Պ. Յոհեռոս , ի Կ. Պոլիս :

Երևանեան Նիկողոս աղա, ի Կ. Պոլիս :

Եւրեհինեանց Մկրտիչ վարժապետ , ի Ս. Էջմիածին :

Զոհրապեան Մովսես , ի Շամախի:

Զոհրապեանց Կարապետ Յարութիւնեան, ի Տիփխ :

Զուրիկեան Խաչատուր աղա, ի Կ. Պոլիս:

Զօրայեան Նիկողայոս աղա , ի Կ. Պոլիս:

Էլարեանց Ադափետ Մոսկովի Հօփ-Մաքլեր , ի Մոսքուա:

Էլիվիճագլեանց Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս:

Էնկլիւրեան Պ. Յովհաննէս, ի Փարիզ:

Էմիրճեան Տէր Պետրոս քահանայ, ի Խարասուս պագար :

Էնֆիաճեանց Կատարինէ տիկին, ի Տիփխս:

Էնֆիճեանց Աւետիք աղա , ի Տիփխ :

Էնֆիճեանց Համբարձում աղա, ի Տիփխ :

Էրմիճեան Յարութիւն աղա, ի Կ. Պոլիս:

Ընկերութիւն ընթերցասիրաց ի Խասգիւղ :

Թագորեան Բժիշկ , ի Կ. Պոլիս :

Թայիրեանց Աղեքսանդր, ի Տիփխս:

Թամամշեանց Յովհաննէս Գաբրիէլեան , ի Տիփխս:

Թամամշեանց Զաքարիա Գաբրիէլեան , ի Տիփխս :

Թանզարան Վերծանութեան , ի Կ. Պոլիս :

Թանզարան Վերծանութեան սրբոց Յակոբեանց վանուց յերուսաղէմ.

Թաւրիզեանց Աղեքսանդր Աւետիքեան , ի Շուշի :

Թեմուրեանց Մնացական Բժիշկ, Գեանջայ:

Թերզեան Մելգոն աղա, ի Կ. Պոլիս :

Թիւյկենճեան Յովակիմ աղա ի Կ. Պոլիս:

Թիւյսիզեան Յովհաննէս աղա ի Կ. Պոլիս:

Թիւրկերեան Բարսեղ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Թնկըրեան Յակոբ աղա, ի Լոնտոն:

Թոզաբլեան Ստեփան , ի Կ. Պոլիս:

Թովմաս Ներսէսեան Աֆրանղիլեանց , ի Ղզլար :

Թովմասեան , ի Ճաւա :

Թօքաբեան Մարտիրոս աղա, ի Կ. Պոլիս.

Ժրպիրուա , Վարժապետ համալսարանի, ի Պորտոյ :

Իզնատիոս վարդապետ, պատրիարքական Փոխանորդ:

Իզմիրեանց Գրիգոր Յովհաննէսեան , ի Տիփխս :

Իզմիրեան Պ. Յովսէփ, ի Ղզլար. (3 օրինակք:)

Իրիցեանց Դաւիթ Յովսէփեան, ի Տիփխս :

Իւթիճեան Կարապետ աղա , ի Կ. Պոլիս :

Լազարեան իշխանք, ի Փերբլուրկ. (2օր:)

Լամարքին, ի Փարիզ:

Լանկլուա, ի Փարիզ:

Լորիս-Մելիքով Աբրահամ աղա , ի Փարիզ :

Լորիս-Մելիքով Յովհաննէս աղա. ի Մոսքո

Խալտըրըմեան Լուսեղէն աղա , ի Խարասուս պագար :

Խալաթեանց Բախշի , ի Տիփխս:

Խանդամիրեանց Մարտիրոս , ի Շուշի :

Խաչատուրեան Աւետիս աղա, ի Կ. Պոլիս :

Խաչատուրեան Կարապետ աղա, ի Վենետ:

Խաչատուրեանց Գրիգոր , ի Շուշի :

Խաչիկ Աղա, բարգման Անգղիոյ հիւպատոսին , ի Պաղտատ :

Խաչիկեան Կարապետ աղա, ի Ռոման :

Խաչիկեան Յովհաննէս աղա, իԿ. Պոլիս :

Խաչունեան Մահտեսի Փիլիպպոս, ի Պոլիս:

Խավայճեան Պ. Գրիգոր , յԱտարազար:

Խավիգեան Պ. Ստեփան, ի Նիկոմիդիա:

Խարայեան Գեորգ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Խերդիճեանց Դաւիթ , ի Տիփխս:

Խերոդիճեանց Յովսէփ , ի Տիփխս:

Խըլըճեան Յակոբ աղա, ի Նոր Նախիջեւ.

Խյճեան Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պոլիս :

Խորասանճեան Գեորգ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Խորասանճեան Պետրոս Ամիրայ, ի Կ. Պ.

Խուրեան Գաբրիէլ աղա, ի Կ. Պոլիս :

Խուրոտճեան Պ. Ճիվան, ի Փարիզ:

Խրրմեան Մկրտիչ Վարդապետ ի Վան:

Խօնչկիւլեան Պ. Գրիգոր , ի Կ. Պոլիս:

Կարապետեան Պ. Աւետ , ի Ճաւա:

Կարինեանց Յակոբ վարժապետ, ի Տիփխս.

Կարսեն տր Թասի, ի Փարիզ:

Կեանջեգեանց Մկրտիչ Յարութիւնեան , ի Շուշի :

Կէկէկեան Փիլիպպոս աղա, ի Կ. Պոլիս :

Կիւմիւշեան Գրիգորիկ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Կիւմիւշճեան Գեորգ աղա, ի Կ. Պոլիս:

Կիւմիւշճեան Պ. Կրօնիդես, ի Փարիզ:

Կոզալեանց Միքայէլ, ի Տիփխս:

Կողպէտչեան Կար. աղա, Նոր Նախիջեւ.

Կոստանդեան Գրիգոր աղա, ի Զմիւռնիա:

Կոյլաեեան Գասպար աղա, ի Պորտուգան :

Կրայեան Պ. Մկրտիչ, ի Կ. Պոլիս:

Կրճիկեան Անդրանիկ աղա , ի Կ. Պոլիս :

Կրճիկեան Յակոբ Էֆենտի , ի Փարիզ:

Կոյլաեեան Խաչիկ աղա, ի Ռոման:

Հախվերդեանց Գեորգ Թեոդորեան,ի Տիփխս

Հաճեան Եղիազար աղա , ի Կ. Պոլիս :

Հաճի Զաքարեան Յովհաննէս, յՕվսաճուխ:

Համամճեան Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս:

Համբարձումեան Ասապլ աղա , ի Կ. Պ.

Հարենց եւ. Ընկերութիւն, ի Մինջրսրբը:

Հանրմօղլու Յարութիւն աղա, ի Վենետ:

ՄԱՏԵԱՆ ԱՂԱՒՆԻ

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Պ. ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԻՒԼՈՐԻԷ, ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԷՏ.

Սոյնէն Սիոնայ մէջ հրատարակեցինք գոյատարարութիւն Պ. Եդուարդ Տիւլորիէին ի լոյս ընծայած *Հայկազեան պատմական Մատենադարանին*, որ է գաղղիարէն թարգմանութիւն մեր ընտիր պատմագրաց՝ հանդերձ պատմական եւ աշխարհագրական ծանօթութեամբք : Այս հաւաքման նախաշաւիղ հատոր պիտի ըլլայ *Խուզարկութիւնք արուեստական եւ պատմական ժամանակագրութեան Հայոց* ընուած գործը, որ ի բազում ամսոց ետեւ կայսերական տպարանն տէրութեան ծախքովը կտպուի՝ մասնաւոր հրովարտակաւ Վեհափառ Նափոլէոն Գ կայսեր : Երկրորդ հա-

M. ÉDOUARD DULAURIER, L'ARMÉNISTE.

Nous avons déjà publié dans la *Colombe* le programme de la *Bibliothèque historique arménienne* que M. Édouard Dulaurier a entrepris de publier, et qui renferme la traduction française des principaux historiens arméniens, accompagnée de notes historiques et géographiques. Le volume destiné à servir de préambule à cette collection, intitulé : *Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique*, est sous presse depuis plusieurs mois à l'imprimerie impériale, d'après un décret de S. M. l'Empereur Napoléon III, qui a ordonné que cet ouvrage verrait le jour aux frais du gouvernement

տրն է Պատմութիւն Մատթեոսի Ուռհայեցւոյ' (952-1132) հանդերձ շարայարութեամբ Գրիգորի Երիցու մինչեւ ցամն 1162, որուն տպագրութիւնը քիչ ժամանակէն աւարտելով պիտի վաճառուի Պ. Տիւրան հրատարակիչ գրավաճառին քով' ի Փարիզ, ի փողոցն տէ Կրէ, թ. 5·

Թուրինի գիտութեանց արքունի ճեմարանը Պ. Տիւլորիէին հրատարակութեանը օգտակարութիւնը ճանչնալով, եւ անոր Հայոց պատմութեան վերաբերեալ մատենագրական երկասիրութիւնը վարձատրելու փափաքով' մօտերս միաբան հաւանութեամբ գինքը իրեն թղթակից անդամ անուանեց, եւ մասնաւոր վկայագիր իրեն յուղարկեց: Նոյնպիսի պատիւ եւ վկայագիր ընդունեցաւ նաեւ մեր միւս բարեկամն Պ. Վիկտոր Լանկլուա, որ յանձն առած է այս հանգամանաց մէջ հրատարակել ռուբինեան թագաւորաց հրովարտակներն եւ անոնց դիւանէն ելած ուրիշ թղթերը :

Այս օրերս Ռուսիոյ Վեհափայլ դեսպանն իմացուց Պ. Տիւլորիէին որ Վեհափառ Անդեր-սանդր Բ կայսրը, Ինքնակալ համօրեն Ռուսիոյ, իւր հզօր հովանաւորութեանը տակ առեր է Հայկազեան պատմական Մատենադարանը' մտադիւր սիրով ընդունելով անոր ընծայականը : Ի նմին ժամանակի Մեծափառ կայսրը ականակուռ շքեղ մատանի մը շնորհեր է Պ. Տիւլորիէին, ի նշան հաճութեան իւրոյ եւ ի խրախոյս :

Հարկ չէ մեզ յիշեցընել ընթերցողաց թէ որչափ շնորհապարտ պէտք է ըլլամք ազգովին մեր ազնիւ բարեկամ ու գործակից քաջ հայերենագէտ եւ հայասէր Պ, Տիւլորիէին, որ իւր բանկագին ժամանակն ու խուզարկու հանճարը ազգերուս վաղեմի փառքն ու մատենագրական պարծանքը Եւրոպացւոց ճանչցընելու կգործածէ : Հարկ չէ ըսինք, վասն զի Հայոց ազգը շատոնց հասկցած է Պ. Տիւլորիէին իւր վրայ ունեցած առանձնական սէրն ու բազմահմուտ աշխատանքը. սիրած է գինքը, քաղցր պիտի ըլլայ միշտ անոր յիշատակը, եւ իւր առաջին կարգի փառաւորչացը մէջ պիտի հաշուէ գինքը ամէն ժամանակ :

Մեր համազգի եւ օտարազգի ընթերցողաց

français. Le deuxième volume, contenant la Chronique de Matthieu d'Édesse (952-1132), continuée par Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162, est sur le point de paraître chez l'éditeur, M. Durand, libraire, rue des Grès, 5, à Paris.

L'Académie royale des sciences de Turin, appréciant toute l'importance de la publication de M. Dulaurier, et désirant récompenser ses travaux sur la littérature arménienne, vient de lui envoyer le diplôme de Membre correspondant, en lui décernant ce titre à l'unanimité. Notre ami M. Victor Langlois, qui est chargé d'éditer dans cette collection les chartes et pièces émanées de la chancellerie des rois roupéniens de Cilicie, a reçu un diplôme semblable.

Ces jours passés, S. E. M. l'ambassadeur de Russie a donné communication à M. Dulaurier d'un ordre de S. M. l'Empereur Alexandre II, Autocrate de toutes les Russies, ordre par lequel ce souverain prend sous sa haute protection la Bibliothèque historique arménienne, et en accepte gracieusement la dédicace. S. M. a fait remettre en même temps à M. Dulaurier une magnifique bague enrichie de brillants, comme un témoignage de sa satisfaction et un encouragement.

Nous n'avons pas besoin de rappeler à nos lecteurs combien nous sommes redevables à notre ami et collaborateur M. Dulaurier, le célèbre arméniste et arménophile, qui consacre son temps et ses efforts à révéler à l'Europe la splendeur et la gloire littéraire de notre nation dans l'antiquité. Chacun de nos compatriotes apprécie avec le plus vif intérêt ses savants travaux. Tous lui ont voué leur affection; son souvenir leur sera toujours bien doux, et en tout temps ils le placeront au premier rang parmi ceux qui se sont appliqués à faire revivre la gloire de leurs aïeux.

Nous pensons être agréables à nos lecteurs

հանդյական գործ ըրած կնամարիմը հրատարակելով հոս առաջուց Պ. Տիլորիեի Մատթեոս Ուռհայեցւոյն սկիզբը դրած յառաջաբանը, յորում քաջապես կփայլի իւր պատմական, ժամանակագրական ու աշխարհագրական ընդարձակ հմտութիւնը եւ իմաստուն քննաբանութեամբ վերծանողին առջեւը նկարագրելով Ուռհայեցւոյն ոճն ու անոր ժամանակը Հայոց ազգին վիճակը, կցուցընեմ թէ իւր մատենագիրը մեր պատմաբանական մատենագրութեան մէջ որ տեղին պէտք է ունենայ:

1. Իմ *Խուզարկութիւն Հայկական ժամանակագրութեան* գործոյն Ներածութեանը մէջ, որ իւր նիւթին պատճառաւ՝ յառաջաբան մը կնեւացունէ այն հատորը՝ որուն արդ առաջին հատորն կիրատարակեմ, ծանուցած եմ թէ ինչ պատճառաւ այս հատորս ձեռք զարկի, եւ թէ պատմական մասին մէջ հայկական դպրութիւնը ինչ մեծ չարգ ունի: Հոն նաեւ իմ թարգմանելի հայկազն պատմագրաց ժամանակագրական ցանկը դրի, եւ թէ ինչ կարգաւ պիտի ի լոյս ընծայուին: Հոս հատորս միայն այն մասին վրայ կուզեմ խօսիլ՝ որուն երախայրիքն է Մատթեոս Ուռհայեցւոյն ժամանակագրութիւնը. ես զայդ *Խաչակրաց շրջան* կոչած եմ. որովհետեւ ատոր մէջ կբովանդակին բոլոր այն հայ պատմագիրք՝ որ ժամանակակիցք էին Փրանկներու Ասորւոց եւ Պաղեստինոյ տիրելուն, եւ որոնց պատմութիւնը՝ մօտ կամ հեռու կապով մը Արեւելքի Լատին գաղթականութեանը հետ կը մտորդի: Այս շրջանին՝ ես սովորական տրուածին աւելի ընդարձակութիւն տուի, որովհետեւ Մատթեոս Ուռհայեցին 952ին կսկսի, որ Պետրոս Անապատականին ձեռքով խաչակրաց չուելին գրեթէ դար ու կես առաջ է. եւ ձգեցի զայն միջնէ Եգիպտացւոց ձեռքով Փոքր Հայոց թագաւորութեանը կործանիլը 1375ին, որ Աքեայի Մելիք-էլ-Աշրաֆ Խալիլ սուլթանին առնուելուն, որով եւ Փրանկաց Ասորւոց ծովեզերքն ունեցած վերջի քաղաքաց կործանելին 84 տարի ետքը կիյնայ: Եւ յիրաւի, խաչակրաց պատմութիւնը լաւ հասկնալու համար պէտք է ճանչել նաեւ զդեպսն՝ որ պատրաստեցին այն տեսարանը՝ ուր մեր նախահարքն եկան փառաւոր գործքեր կատարելու, Արաբացւոց աշխարհակալութիւնը, Թուրքաց յարձակմունքները՝ որոնց հետ այնչափ անգամ զարկին զարնուեցան, երբ Սելճուքեանք պզտի պզտի իշխանութիւններ կհաստատեին Պարսկաստան, Ասորւոց հիւսիսակողմը ու Փոքր Ասիա, եւ յոյն կայսերաց անհաւատից ձեռքեն

nationaux et étrangers en publiant ici d'avance la préface qui doit accompagner la traduction de Matthieu d'Edesse. Dans ce morceau brille la vaste érudition chronologique, historique et géographique de M. Dulaurier; avec une critique supérieure, il retrace le caractère de l'auteur, l'état de la nation arménienne à l'époque où il vivait, et détermine la place qu'il doit occuper dans notre littérature historique.

1. Dans l'Introduction à mes *Recherches sur la chronologie arménienne*, ouvrage qui, par le sujet auquel il est consacré, forme le préambule de la collection dont je fais paraître aujourd'hui le premier volume, j'ai exposé les motifs qui ont déterminé la publication de cette collection et l'importance historique de la littérature arménienne. J'ai donné la liste chronologique des auteurs quelle a produits, et que je me propose de traduire, et indiqué l'ordre dans lequel ils verront le jour. Je n'ai ici à m'occuper que de la partie de mon recueil qu'inaugure la Chronique de Matthieu d'Edesse; je l'ai intitulée *Période des Croisades*, parce quelle embrasse les historiens arméniens contemporains de la conquête et de l'occupation de la Syrie et de la Palestine par les Franks, et dont les récits se rattachent par un lien plus ou moins étroit à l'existence des colonies latines de l'Orient. J'ai donné à cette période une extension plus grande que celle où on la circonscrit ordinairement, puisque Matthieu d'Edesse débute à l'année 952, près d'un siècle et demi avant le départ des croisés, commandés par Pierre l'Ermite; je l'ai prolongée jusqu'à la destruction du royaume de la Petite Arménie, par les Egyptiens, en 1375, 84 ans après la prise de Saint-Jean-d'Acre par le sulthan Mélik-el-Aschraf Khalil, et la ruine des villes qui restaient aux Franks sur le littoral de la Syrie. En effet, l'histoire des Croisades ne saurait être bien comprise si l'on ne connait les faits qui préparèrent la scène où nos ancêtres vinrent jouer un rôle si glorieux, la conquête arabe, les invasions des Turks, avec lesquels ils eurent tant de fois à se mesurer, l'origine des principautés que les Seldjoukides fondèrent en Perse, dans le nord de la Syrie et dans l'Asie-Mineure, et les tentatives des empereurs grecs pour arracher les Saints-Lieux aux mains des infidèles. C'est ainsi que le plus savant annaliste de la Palestine,

Սուրբ տեղերն ազատելու ըրած փորձերը : Ասոր համար Գուլիէլմոս Տիւրացին՝ որ Պաղեստինու իմաստնագոյն ժամանակագիրն է, Փրանկաց ընթացքը գծագրելու ժամանակ, անոնց յաղթական դրօշնին տնկած տեղերուն վրայ կշռանայ հետայեաց ակնարկութիւն մը տալ. եւ վերջերս ալ ՊՊ. Ուիլքն եւ Միշոյ Խաչակրաց պատմութիւնը գրելու ատեն հարկ համարեցան ելանել մինչեւ ի ժամանակն՝ յոր Կոստանդիանոս Խաչին դրօշը Երուսաղէմ Ս. Գերեզմանին վրայ տնկեց :

2. Փոքր Հայոց թագաւորութիւնը Արեւելեան քրիստոնէից տերութեանցը մէջ այնպիսի նշանաւոր տեղ մը բռնած է, եւ անոնց հետ այնպես ստէպ ու այնպես ներքին յարաբերութիւններ ունեցած է, որ իր պատմութիւնը չկրնար անոնցմէ զատուիլ : Մեծ Հայոց բնակիչները՝ Թուրքաց ոտնակոխ ըլլալով՝ եկեր Տաւրոսի կիլիկեցւոց կրճերն էին ապաւիներ : Ասոնց գլխաւորներեն մէկը՝ Ռուբէն՝ 1080ին հոն հաստատեցաւ, թէ եւ Ցոյնք չատ չանացին զինքն հալածելու. ու իր յաջորդները՝ դար մը ամբողջ կռուելով, Ցունաց իշխանութիւնը երբեմն ընդունելէն երբեմն մերժելէն ետեւ, վերջապէս անկախութիւննին կատարեալ ձեռք ձգեցին: Հազիւ թէ խաչակիրք Փոքր Ասիայէն անցնելով Անտիոքայ առջեւն հասան, Հայք մեկնեն զանոնք դիմաւորեցին, իբրեւ յԱրեւմտից եկած իրենց եղբարքն, օգնեցին առատապես, ու գրեթէ անոնց ամեն մէկ պատերազմին մարտակից հանդիսացան :

3. Այս գործքերովս՝ Կոստանդին, Ռուբենի որդին, արժանի եղեւ *Պարոն* տիտղոսն ընդունելու, զոր խաչակիրք երախտագիտութեան համար տուին իրեն, եւ զոր իր յաջորդներն ալ պահեցին մինչեւ ի Լեւոն Բ, որ 1198ին ի Հենրիկոս Զ կայսերէ *Թագաւոր* պսակեցաւ : Կեղեստինոս Գ պապը, կայսեր համաձայնելով, Լեւոնի արքունի շքեղ թագ մը դրկեց ու սուրբ Պետրոսի դրօշ մը. քիչ մը վերջը Ալեքսիս Կոմնենոս, արեւելից կայսրն եւս հանչցաւ Լեւոնի անկախութիւնն ու արքայական նշաններն տուաւ : Արդէն Հայերը Լեւոն Բէն առաջ ալ սկսեր էին Փրանկաց նորաձեւութիւններն ու մէկ քանի կրօնական ու ասպետական կարգերն ընդունել: Լեւոն այս նմանողութեանը հաստատութիւն տուաւ, իր թագաւորութեանը՝ Արեւելքի ու Եւրոպիոյ Լատին տերութեանցը նման կայուածական սահմանադրութիւն մը տալով : Ռուբինեանք Փրանկաց ազօրազոյն ու անուանի ցեղերուն հետ խնամութիւն ըրին : Պօտուէն, Կոտֆրուա տը Պուիյլեոնի եղբայրը՝ Ռուբենի բոռն՝ Արտան՝ կին եր առեր : Լեւոն Բ ալ իր Ալիս բոռը կարգեց ընդ Ռհմոնտի, անդրանկան Անտիոքայ իշխան Պոհմոնտ լը Պամպի: Այս ամուսնութենէ ծնած Ռհմոնտ Ռուբենի խնամակալ ըլ-

Guillaume de Tyr, en retraçant la marche des Francs, a toujours soin de jeter un coup d'œil rétrospectif sur les lieux où ils plantèrent leur drapeau victorieux; et dans ces derniers temps, MM. Wilken et Michaud, en écrivant l'histoire des croisades, ont cru devoir remonter jusquà l'époque où Constantin releva l'étendard de la Croix, dans l'église du Saint-Sépulcre, à Jérusalem.

2. Le royaume de la Petite Arménie occupa une place si considérable parmi les États chrétiens de l'Orient, et entretint avec eux des rapports si fréquents et si intimes, que son histoire ne saurait être séparée de la leur. Les populations de la Grande Arménie, refoulées par les Turks, étaient venues se jeter dans les gorges du Taurus cilicien. Vers 1080, un de leurs chefs, Roupên, s'y établit malgré les efforts des Grecs pour l'en chasser, et ses successeurs finirent, au bout d'un siècle d'efforts, tour à tour repoussant et acceptant la suzeraineté de la cour de Constantinople, par conquérir une entière indépendance. A peine les croisés, après avoir franchi l'Asie-Mineure, furent-ils arrivés devant Antioche, que les Arméniens accoururent à eux comme vers des frères venus de l'Occident, leur prodiguèrent des secours, et ne cessèrent de combattre dans leurs rangs sur presque tous les champs de bataille.

3. Ce service méritèrent à Constantin, fils de Roupên, le titre de *baron*, qui lui fut décerné par les Croisés reconnaissants. Ses descendants le portèrent jusqu'à Léon II, qui, en 1198, obtint de l'empereur d'Allemagne, Henri VI, le titre de *roi*. Le pape Célestin III, de concert avec l'empereur, envoya à Léon une magnifique couronne royale et un étendard aux armes de saint Pierre; peu de temps après, l'empereur d'Orient, Alexis Comnène, reconnut aussi son indépendance, et lui offrit les insignes de la souveraineté. Antérieurement à Léon II, les Arméniens avaient déjà commencé à adopter les modes des Francs, et quelques-unes de leurs institutions religieuses et chevaleresques. Ce prince sanctionna définitivement cette imitation en imposant à son royaume une constitution féodale, semblable en tout à celle qui régissait les Etats latins de l'Orient et ceux de l'Europe. Des alliances de familles se formèrent entre les Roupéniens et les maisons françaises les plus puissantes et les plus illustres. Baudouin, frère de Godefroy de Bouillon, avait épousé Arda, petite-fille de Roupên; Léon II maria sa nièce Alice avec Raymond, fils aîné du prince d'Antioche, Boëmond le Bambe.

յայովեւ պաշտպան ընդդեմ Թրիփոլիի Ռեմոնտ կոմսին, որ Ռեմոնտ Ռուբենի հօրեղբայրն էր, ու. Անտիոքայ իշխել կպահանջէր, Լեւոն Բ իբրեւ տեղակալ իշխանութեանն՝ Արեւելքի քրիստոնէից վրայ հզօր հեղինակութիւն մը ստացաւ: Ի խնամութեանց անտի որ զՀայս Փրանկաց հետ կապեցին, եւ որոնք կզտնուին ժամանակակից յիշատակարանաց, եւ գլխաւորապես Գուլ. Տիւրացւոյն *Անդրածովեան իրաց* Պատմութեանը եջ, *Անդրածովեան ցեղի* գրոց ու., Կիլիկիոյ Սմբատ գունդստապլին ժամանակագրութեանը մէջ, յիշեմ միայն Ժոսլէն տը Գուրթընէ լը Վիէյլի՝ Մելիտինոյ Ցուցաց կառավար Գաբրիէլ իշխանին աղջկանը հետ ըրած խնամութիւնը, որ հայկական ցեղերուն ամենէն հարուստներէն մէկուն ժառանգ մնացած էր: Լեւոն Բի ու իր յաջորդացը տակ՝ Լատինք շատցած էին Կիլիկիոյ մէջ. Ձենովայի, Վենետկոյ ու բոլոր Իտալիոյ Քաբալոնիոյ ու Բրովանսի վաճառաշահ քաղաքաց վաճառականները հոն կբախէին: Փրանկաց կղերը Կիլիկիոյ մէջ վանքեր էր հաստատեր. ու Ս. Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ, Տաճարի ու Տեւտոնեաց ասպետութիւնները՝ հոն ընդարձակ վիճակներ ունէին, ու Փրանկ իշխաններ Ռուբինեան արքունեաց մէջ՝ մեծ պաշտօններ կվատարէին: Երբ 1342ին հայ ցեղին թագաւորները Կիպրոսի Լուսինեան իշխանաց ճիւղի մը տեղի տուին, Կիլիկիա առջինէն շատ աւելի Լատիններով լցուեցաւ, ու անոնց ազդեցութեանը տակ իյնար: Որքր Հայոց թագաւորութիւնը իբրեւ սահմանագլուխ եւ մուտք Ասորւոց՝ միշտ ամենահարկաւոր համարեցաւ յայնկոյս ծովու եղեալ քրիստոնեայ գաղթականութեանց պահպանութեանը համար, եւ կամ իբրեւ յոյս անոնց վերականգնմանը՝ իյնալնէն ետեւ: Ասոր համար Պապերը այնջափ ջանք ըրին որ այս թագաւորութիւնը Եգիպտացւոց ձեռքէն պահեն, ուստի եւ շատ անգամ անոր օգնութեան կանչեցին Եւրոպայ թագաւորները: Բայց իրենց ջանքը պարապն ելաւ, որովհետեւ Խաչակրաց եռանդը պաղեր գացեր էր: Իրենց ձայնը չեղեւ լսելի, ու Փորր Հայքը՝ անհաւատից անդուլ ու անաւար հարուածոց տակ կորոյս իր վերջին Լեւոն Զ թագաւորը, եւ իր անկախութիւնը միջեւ ի սպառ: Այս թշուառ իշխանը բռնամեաց ձեռք բազմամեայ գերութենէն մը ետեւ եկաւ իր կեանքը Փարիզու մէջ լմնցուց 1393ին:

4. Մատթեոս Ուռհայեցւոյն մեզի բողած էջերը կարդալնուս՝ կտեսնեմք թէ քիչըչխ ձեւացաւ ու մեծցաւ Կիլիկիոյ այս կես մը հայ կես մը լատին թագաւորութիւնը. քիչըչխ Թուրքերը իրենց խոպաններէն ելան հեղեղեցին զՄեծ Հայս, ու անդիմադարձ արշաւանօքը

Devenu le tuteur du jeune Raymond Rupin né de cette union, et son protecteur contre les prétentions de Raymond, comte de Tripoli, oncle de Raymond Rupin, à la possession d'Antioche, Léon II acquit, comme régent de cette principauté, une autorité prépondérante dans les affaires des chrétiens d'Orient. Dans le nombre des alliances qui unirent les Arméniens aux Français, et dont on trouve l'indication dans les monuments contemporains et principalement dans l'*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* de Guillaume de Tyr, dans le *Lignage d'outre mer* et la Chronique de Sempad, connétable de Cilicie, je citerai celle de Josselin de Courtenay le Vieux avec l'héritière de l'une des plus riches familles arméniennes, la fille de Gabriel, gouverneur de Mélitène pour les Grecs. Sous le règne de Léon II et de ses successeurs, les Latins étaient établis en nombre considérable dans la Cilicie ; on y voyait affluer les marchands de Gênes, de Venise, et de toutes les villes commerçantes de l'Italie, ceux de la Catalogne et de la Provence. Le clergé frank y possédait des monastères, et les trois ordres de Saint-Jean de Jérusalem, du Temple et Teutonique, de riches commanderies; des seigneurs français occupaient de grandes charges à la cour des Roupéniens. Lorsque, vers 1342, les rois de race arménienne eurent fait place à des princes d'une branche des Lusignans de Chypre, la Cilicie fut envahie plus que jamais par les Latins et soumise à leur influence. L'existence du royaume de la Petite Arménie comme frontière de la Syrie et donnant accès dans ce pays fut toujours considérée comme indispensablement liée au maintien des colonies chrétiennes d'outre mer, tant qu'elles furent debout, ou à l'espérance de les recouvrer, lorsquelles furent perdues. C'est pour cette raison que les papes firent tant d'efforts pour soutenir ce royaume contre les Égyptiens, et appelèrent tant de fois à son secours les souverains de l'Europe. Mais leur zèle resta impuissant au milieu de la tiédeur qui avait succédé à l'enthousiasme des Croisades. Leur voix ne fut pas écoutée, et la Petite Arménie succomba sous les coups réitérés et terribles des infidèles, et perdit avec son dernier roi, Léon VI, et à jamais, son indépendance. Ce prince infortuné, tombé entre leurs mains, vint, après une longue captivité, finir ses jours à Paris, en 1393.

4. En parcourant le pages que nous a laissées Matthieu d'Edesse, nous voyons comment se forma et grandit ce royaume mi-parti arménien et latin de la Cilicie, les Turks, sortant de leurs steppes, envahir de leurs flots grossissants la Grande Arménie, et dans leur marche

հասան մինչեւ ի մէջ Փոքր Ասիոյ : Հոն կտեսնեմք Նիկեփոր, Փոկաս ու Յովհաննես Զմշկիկ կայսերաց տուած պատերազմները Համատաճեան արաբացի ճգօր ցեղին դէմ, (որ Ասորւոց հիւսիսակողմը ու Միջագետաց մէջ եկեր հաստատուեր էին,) ու ընդդէմ զօրաց Եգիպտոսի ու Պաղտատայ խալիֆայիցը, կտեսնեմք նոյն կայսերաց յԱսորիս եւ ի Պաղեստին ըրած արշաւանքները Ֆաթիմեանց ձեռքեն սուրբ տեղերն ազատելու համար :

Մեր ժամանակագրին գրոց այն մասին մէջ ուր Եդեսիոյ կոմսութեան Հայոց վիճակը կպատմէ, երբ Ուռհաո Փրանկ իշխանաց տակն էր (1098-1149) ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ ու Անտիոքայ իշխանութեան հիւսիսակողմն եղած դէպքերը՝ նոր է նա, եւ ոչ ոք յարաբացի, յասորի, ի յոյն կամ ի լատին պատմագրաց ժամանակին կրնայ իւր տեղը լցուցանել : Ուստի ժամանակակից իրաց պատմութեամբն ու նախագոյն ժամանակաց մեզի տուած յիշատակներովը՝ Ուռհայեցին բոլորովին Խաչակրաց շրջանին կվերաբերի :

Ե. Կուզեմ հիմայ քանի մը ծանօթութիւն տալիւր վարուցը, բայց դժբախտաբար քէ իրեն եւ քէ բոլոր իւր համազգի հեղինակաց կենսագրութիւնը կպակսի : Հայկական մատենագրութիւնը, որ այնքան ճոխ է յիշատակարանօք քաղաքական եւ կրօնական պատմութեան, ոչ երբէք մեր ունեցած մատենագրական պատմութեան նման բան մը արտադրած է : Ուստի եւ այս կենսագրութիւնս ասդիս անդին յիշած եւ միշտ անբաւական յիշատակներեն պէտք է հաւաքեմ : Մատթէոս Ուռհայեցւոյն վրայ բոլոր բոլոր գիտցածնիս՝ իւր Բ եւ Գ մասերուն յառաջաբանութերուն մէջ տուած տեղեկութիւններեր են : Ինքզինքն *Ուռհայեցի* կկոչէ, այսինքն՝ բնակիչ կամ մանաւանդ ծնունդ Ուռհայ (Եդեսիոյ). ինչպէս ինքն իսկ հոն ծնած ըլլալը յայտնի կըսե : Ինչ մը վար՝ ինքզինքը *Վանեւրեց* կկոչէ: Ծննդեանն ու մահուանը տարին չեմք գիտեր: Այս յայտնի է որ իր կեանքը 1136ին անդին անցած է, ուր կլմնցնէ իւր գիրքը: Հայոց նոր պատմիչ մը, Հ. Միքայէլ Չամչեան, առանց հիման կհամարի (հատ. Գ. էջ 67) որ 1144ին Ասորւոց Աբաբեկներուն իշխան հռչակաւոր Նուր-Էտտինին հօրը Էմատ-Էտտին Զանկիին ձեռքով Եդեսիոյ կոտորածին մէջ մեռած ըլլայ նաեւ Մատթէոս ի խորին ծերութեան: Կերեւի թէ կենաց մեծ մասը անցոյց Եդեսիա, որովհետեւ, ինչպէս կըսե, հոն հաւաքեաց եւ եղ ի կարգի զնիւթս իւրոյ ժամանակագրութեան, որոյ առաջի երկու մասունքն միայն տասնեւհինգ տարուան անդուլ աշխատանս տուին իրեն : ՁԺԳ գլխուն մէջ ըսածէն կարեմք հետեւեցնել, որ

irrésistible, pénétrer jusqu'au centre de l'Asie-Mineure. Nous assistons aux luttes des empereurs Nicéphore Phocas et Jean Zimiscès contre la puissante famille des princes arabes de la dynastie des Hamadanites, établie dans le nord de la Syrie et dans la Mésopotamie, contre les armées des Khalifes d'Égypte et de Bagdad, à leurs expéditions en Syrie et en Palestine, pour enlever aux Fathimites les lieux sanctifiés par l'œuvre de la Rédemption.

Dans la partie de son livre où notre chroniqueur nous parle des destinées des populations arméniennes du comté d'Edesse, lorsque cette ville obéissait à des princes français (1098-1149), des événements qui eurent alors pour théâtre la Cilicie et le nord de la principauté d'Antioche, il est neuf, et aucun des historiens arabes, syriaques, grecs ou latins de cette époque ne peut le suppléer. Par le récit des faits contemporains, comme par les souvenirs qu'il nous a transmis des âges antérieurs, il se rattache donc tout entier à la période des Croisades.

5. Je voudrais maintenant présenter quelques renseignements sur sa vie; mais il en est malheureusement pour lui comme pour tous les autres écrivains de sa nation : leur biographie nous fait défaut. La littérature dont ils émanent, si riche en monuments de l'histoire politique ou religieuse, n'a jamais rien produit d'analogue à ce qui constitue chez nous l'histoire littéraire; et nous ne pouvons retracer cette biographie qu'en la recomposant avec des traits épars çà et là et toujours insuffisants. Tout ce que nous savons de Matthieu d'Édesse est ce qu'il nous révèle lui-même dans les prologues de sa 2e et de sa 3e parties. Il se donne le surnom ethnique d'*Ourhaïetsi*, c'est-à-dire d'habitant ou plutôt natif d'Édesse (Ourha); et en effet, il ajoute immédiatement que cette cité lui avait donné le jour. Quelques lignes plus loin il se qualifie de *Vanérêts* ou supérieur de couvent. L'époque de sa naissance et de sa mort nous est inconnue. Ce qui est indubitable, c'est que son existence dut se prolonger au delà de 1136, année où il termina son livre. C'est sans fondement qu'un historien arménien moderne, le Père Tchamtchian (t. III, p. 67), suppose que Matthieu, déjà très-avancé en âge, fut enveloppé dans le massacre des habitants d'Édesse lorsque cette ville fut prise, en 1144, par Emad-Eddin Zangui, père du fameux Nour-Eddin, prince de la dynastie des Atabeks de Syrie. Il paraît qu'il y passa la plus grande partie de sa vie, puisqu'il nous raconte que c'est là qu'il rassembla et mit en ordre les maté-

վերջերը Կոմակենի հիւսիսակողմն իկած Քեսուն քաղաքն էր քաղուած, որ իբրպես եւ Մարաշ՝ Պօտուեն անուանով, Լատին իշխանի մը տակ էր գոր Գոյ. Տիւրացին (ԺԲ 14 եւ 17) *Բաղդուինոս Մարեսացի* կկոչէ: Եւ յիրաւի՝ Մատթեոս կըսէ՝ որ երբ Ամր-Գազի, որդի Մոհամմետ-պեն-Էլտանիշմենտի, էմիր Կապադովկիոյ, եկաւ ու զՔեսուն պաշարեց 1136ին, ինն էր ինքն ալ, ու զՊօտուեն՝ *նուաճն մեր* կկոչէ, անոր իշխանութեան տակ ըլլալն ուզելով ցուցընել:

6. Իւր հայրենի քաղաքը, եւ ուր էր այն վանքն՝ որուն առաջնորդն էր, պատմական հետազօտութեանց համար արձակ դաշտ մըն էին: Եդեսիա, Միջագետաց այս հին քաղաքը, Արեւմտեան Ասիոյ ծաղկած մեծամեծ տէրութեանցը մէջ՝ եւ յունական եւ արեւելեան աշխարհաց սահմաններէն կիյնար. արեւելքէն Պարսկաստանն ուներ, հիւսիսէն Հայաստան, հարաւէն Խալիֆայից իշխանութիւնը, արեւմուտքէն զԱսորիս՝ Պաղեստին ու Բիւզանդիոյ կայսերաց ընդարձակ երկիրները: Իր չորս դին կատարեցան այն մեծ յեղափոխութիւնքն՝ որոց Արեւելից այս մասը վկայ եղեւ, եւ յաճախ զգաց զարգասիսն: Մակեդոնացիք նորոգեցին զնա, եւ իւր առջի *Ուռհոյ*(1) անունը փոխեցին յԵդեսիա, իւրաքանչիւրեն ցեղաւոր հայրենեաց: Սելեւկիացւոց ատեն՝ Մծբնայ հետ զօրաւոր ամուր մի եղեւ որ զԱրշակունիսն Հայոց եւ Պարսից՝ ցուցաց յարձակմունքներէն կպաշտպանէր: Ոսրհոյենի մայրաքաղաքը նաեւ դպրութեան մետրապօլիս եղեւ եւ բարակ քաղաքակրթութեան կեդրոն: Ի կանուխ ժամանակաց հետէ վառարան մի եղեւ ասորի, յոյն եւ հայ դպրութեանց:

Մովսես Խորենացի (2) յիշատակէ զդիւանս Եդեսիոյ, ուր Հայոց Արշակունի թագաւորաց պատմութիւնները կպահէին, եւ վկայէ թէ ինքնին այս հարուստ մատենադարանը տեսեր է: Կըսէ դարձեալ (3) թէ առ Վեսպասիանոս եւ Տիտոսիս՝ Հռոմայեցիք Երուանդ թագաւորեն՝ որ Հայոց գահը յափշտակած էր, Միջագետքն ընդունելով, Եդեսիան փառաւորապէս զարդարեցին, ու երկու դպրոց հաստատեցին. մէկուն մէջ

(1) Ուռհոյ ըստ Հայկական հնչմանն եւ ուղղագրութեան:

(2) *Պատմութիւն Հայոց* Բ, ժա:
(3) *Պատմութիւն Հայոց* Բ, լը:

riaux de sa Chronique, dont les deux premières parties seulement lui avaient coûté quinze années de recherches persévérantes. On peut inférer de ce qu'il dit au chap. CCLIII, que plus tard il s'était retiré à Kéçoun, ville du nord de la Comagène, qui appartenait, ainsi que Marasch, à un prince latin nommé Baudouin, le *Balduinus de Mares* de Guillaume de Tyr (XVI, 14 et 17.) En effet, Matthieu nous fait entendre qu'il était à Kéçoun, lorsqu'Amer-Gazi, fils de Mohammed-ben-Eldanischmend, émir de Cappadoce, vint en faire le siége en 1136; et en parlant de Baudouin, il le nomme *notre comte*, comme s'il voulait faire entendre qu'il était sous l'autorité de ce prince.

6. Le lieu qui fut le berceau de notre chroniqueur, et où s'élevait le monastère dont il fut le chef, lui offrait, mieux qu'aucun autre, un champ ouvert aux investigations de la science historique. Édesse, cette antique cité de la Mésopotamie, était située au milieu des grands empires qui fleurirent dans l'Asie occidentale et sur les limites du monde grec et du monde oriental; elle avait à l'est la Perse, au nord l'Arménie, au sud l'empire des Khalifes, à l'ouest la Syrie et la Palestine, et les vastes possessions des souverains de Byzance. Les grandes révolutions dont cette partie de l'Orient fut le témoin s'accomplirent autour d'elle, et plus d'une fois elle en ressentit le contrecoup. Restaurée par les Macédoniens, qui transformèrent son nom primitif d'Ourhoï (1) en celui d'Édesse, qui leur rappelait le souvenir de la patrie absente, elle devint avec Nisibe, au temps des Séleucides, une forte position stratégique qui protégeait les Etats des Arsacides d'Arménie et de Perse contre l'agression des Grecs. L'importance de la capitale de l'Osrhoëne comme métropole littéraire et comme centre d'une civilisation raffinée ne fut pas moins grande. De bonne heure elle fut un foyer d'études syriaques, grecques et arméniennes.

Moyse de Khoren (2) mentionne les archives d'Édesse, où était conservée l'histoire des rois arsacides d'Arménie, et atteste avoir vu lui-même ce riche dépôt. Ailleurs, il dit (3) que sous Vespasien et sous Titus, les Romains ayant obtenu du roi Erouant, usurpateur du trône de l'Arménie, la cession de la Mésopotamie, embellirent Édesse de constructions magnifiques, y établirent deux écoles, l'une pour l'enseignement de la

(1) Ourha (Ուռհայ) suivant la prononciation et l'orthographe arméniennes.
(2) *Histoire d'Arménie*, II, 11.
(3) *Histoire d'Arménie*, II, 38.

տեղացւոց լեզուն ասորերենը սովրելու, միւսն ալ յունական դպրութիւնը, եւ նոն ժողովեցին հարկաց ու մեհենից վերաբերեալ ինչ յիշատակագիր որ կրցան գտնալ, գլխաւորաբար Սինոպի եւ Պոնտոսի մէջ եղածները : Հայկական ուսմանց եղեսիոյ մէջ հնուց ծաղկիլը, թէ եւ յայտնապես քրիստոնեութենէ ետեւ, կերեւի նոյն հեղինակէն յիշեալ Մարիբաս Կատինա ասորւոյն (1) Հայկական տարեգիրներէն, որ անտարակոյս Խորենացւոյն անոր տուած ժամանակէն վերջը կիյնայ, թէ եւ ամենաստոյգ աւանդութիւններէ ժողված է, ուր եւ կյիշէ իսկ Բարդածանի(2) ու անոր աշակերտին Ղերուբնասայ որդւոյն Ափշադարայ(3) ժամանակագրութիւնները: Դարձեալ ի հոխ դիւանէն եդեսիոյ հանեցին Յուլիոս Ափրիկեցին, Եւսեբիոս Կեսարացին, եդեսիոյ ժամանակագրաց հեղինակը, իճշպես նաեւ Յեսու Սիւնակեաց, Դիոնեսիոս պատրիարք Յակոբիկեանց եւ այլք: Իւր որմոցն մէջ էլ կանգնեցան այն իմաստուն դպրոցը' զոր փառաւորեց Ս. Եփրեմ ի Դ դարու, եւ որ ի վերջս ելին Նեստորականաց վարդապետութիւններովը ինկաւ : Զենոն կայսրը եդեսացի նեստորեանց Պարսից թագաւորաց հետ ունեցած վերաբերութիւնները կտրելու համար (4)' աւրեց զայն եւ ցրուեց: Այս մտաւորական շարժմունքը հետզհետէ տրկարացաւ եդեսիոյ տիրապետութենէն պատճառած բաղաքական դիպացը մէջ : Արաբացիք Բիւզանդացւոց ձեռքէն առին, վերջէն Յունաց իշխանութեան տակ ինկաւ. 1087ին Սելճուքեան Տաճկաց անցաւ, ու 1099ին Փրանկաց, որոնց ձեռքէն յափշտակեց զայն Զանկի 1144ին: Բայց սակայն հաւանական կերեւի որ ԺԲ դարուն սկիզբները, ուր Մատթեոս գրեց, դեռ բոլորովին մարած չէր այն ուսումնական ախորժակը' որ Ոսրհոյենի հին մայրաքաղաքին փառքն ու պարծանքն էր եղած. ու իւր պատմութիւնը կցուցընէ բոլոր այն աղբիւրները զոր եդեսիա Մատթեոսի անխոնջ եռանդեանը մատակարարեց :

7. Շատ անգամ կկրկնէ թէ իր պատմութիւնը գրելոյ համար ականջալուր աւանդութեանց ու իրմէ առաջ եղող պատմագրաց է դիմեր : Բայց ո՞վ են այս պատմագիրք. չըսեր մեզի. ոչ անուն մը կյիշէ եւ ոչ գրուած մը յանուանէ : Ժամանակակից հայ մատենագրութեան մէջ չկայ մէկը' որ նոյն իրաց վրայ գրած ըլլալովը' կարենանք բաղդատութեան առնուլ : Նոյն իսկ յետագայ պատմիչք քուին անտեսել զայն բոլորովին, բաց

(1) Պատմութիւն Հայոց Ա. եւ Բ. ա, ը :
(2) Պատմութիւն Հայոց Բ. կզ :
(3) Պատմութիւն Հայոց Բ. լզ :
(4) Պայեր, Պատմութիւն Ոսրհոյենեայ և եդեսիոյ. Պետրոպոլիս 1744 քառածալ, եջ 271 եւ 272 :

langue du pays, le syriaque, l'autre pour l'enseignement de la littérature grecque, et y recueillirent tout ce qu'ils purent trouver de documents relatifs aux tributs et aux temples, et notamment ceux que leur fournit la ville de Sinope, dans le Pont. Le développement d'une ancienne culture des études arméniennes à Edesse, quoique évidemment postérieur au christianisme, ressort des pages du même écrivain, où il cite les annales d'Arménie du syrien Mar-Ibas Katina (1), qui est certainement postérieur à l'âge que Moyse lui assigne, mais qui a recueilli des traditions d'une authenticité incontestable, et où il mentionne les Chroniques de Bardésane (2) et de son disciple Lérubnas (3), fils d'Aphschatar. C'est dans la riche bibliothèque d'Édesse que puisèrent Jules l'Africain, Eusèbe de Césarée, l'auteur de la Chronique d'Edesse, ainsi que Josué Stylite, Denys, patriarche des Jacobites, et autres. Dans ses murs s'éleva cette savante école qu'illustra saint Ephrem, au quatrième siècle, et qui, déchue par l'invasion des doctrines du nestorianisme, fut dispersée et détruite à la fin du cinquième, par l'empereur Zénon, jaloux d'empêcher les relations des nestoriens d'Édesse avec les rois de Perse (4). Les traces de ce mouvement intellectuel durent s'affaiblir de plus en plus au milieu des vicissitudes politiques qu'Édesse éprouva et des changements de maître qu'elle subit. Enlevée à la domination byzantine par les Arabes, elle retomba au pouvoir des Grecs, pour passer, en 1087, sous le joug des Turks Seldjoukides, et en 1099, sous celui des Francs, auxquels elle fut prise en 1144 par Zangui. Il est probable néanmoins qu'au commencement du XIIe siècle, au temps de Matthieu, les dernières traces de ces goûts littéraires qui avaient fait la gloire de l'antique métropole de l'Osrhoëne n'avaient point encore entièrement disparu; et son livre montre toutes les ressources qu'elle fournit à sa studieuse ardeur.

7. Plusieurs fois il répète qu'il a consulté pour le composer la tradition orale et les historiens qui l'ont précédé. Mais quels sont ces historiens? c'est ce qu'il nous laisse ignorer; car il ne cite ni le nom d'un seul auteur ni le titre d'un seul ouvrage. La littérature arménienne contemporaine n'en a produit aucun traitant des mêmes faits dont il a eu occasion de parler qui puisse nous servir de terme de comparaison. Il y a plus; les au-

(1) *Histoire d'Arménie*, livre Ier, et chap 1 et 9 du second.
(2) *Histoire d'Arménie*, II, 66.
(3) *Histoire d'Arménie*, II, 36.
(4) Bayer, *Historia Osrhoëna et Edessena*. Petropoli, 1744 in-4°, pages 271 et 272.

ի Սմբատ գունդստապլեն, ի ԺԲ դարուն, որ իւր ժամանակագրութեան առջի մասին մէջ զՄատթէոս կհամառօտէ, առանց ամենեւին իւր առաջնորդին անունը տալու : Այս լռութեանը պատճառը լինի կերեւի թէ այս է. Մատթէոս գլխաւորաբար արեւմտեան Հայոց ու սահմանակից օտար գաւառաց պատմութիւնը գրեց, ուր իրմէ ետքն եկող պատմիչք, ինչպէս Կիրակոս եւ Վարդան, Սանահնի, Հաղբատու եւ Դետկայ' արեւելեան Հայոց հռչակաւոր դպրոցներու աշակերտք, գլխաւորապէս Մեծ Հայոց այն մասին վրայ կզրեն որ յարեւելից եւ ի Տիւսիսոյ Պարսից եւ Ասորւոց կկպչի. որով եւ Մատթէոսի հետ նոյն տեղւոյն վրայ չէին կրնար հանդիպիլ : Մատթէոս, պարզ ժամանակագիր, բաւական կհամարի ամ ըստ ամէ արձանագրել զանցս զոր կամ *ի բերանոյ ծերոց* կամ իր ձեռքն եղած գրքերուն մէջէն ժողովէց: Իր հմտութիւնը ինչպէս որ ինքնին խոստովանի անկեղծաբար , շատ չափաւորեալ է. ոչ իր ազգին նախասութիւնը կճանաչէ եւ ոչ անոնց վրայ գրող ազգային հեղինակները: Երբ Ա գլխուն մէջ եդեսիոյ հիմնարկութեան վրայ կխօսի, չգիտեմ ո՛ր աւանդութենէ առած Տիգրանայ զայն կռտայ առանց ըսելու թէ Հայոց իրեք Տիգրաններէն քանիերո՛րդն է ասիկայ: Հետագայ գլխոց մէջ միւնչեւ ի մասնն Բ բոլորովին կշփոթ Բագրատունեաց ժամանակագրութիւնը, թէ եւ ժամանակաւ անոնց շատ մօտ է : Կրնար իսկ Շապուհ, Յովհաննես Կաթողիկոս եւ Ստեփանոս Ասողիկ պատմագրացդիմել: Իր կրօնական գիտութիւնն ալ սուրբ Գրոց բառական հասկացողութենեն անդին չանցնիր, ուսկից եւ ստեպ ստեպ վկայութիւններ կբերէ, երբեմն եւ կրճատելով: Անծանօթ են ի նմանէ Յունաց եկեղեցւոյն սուրբ հարքը' որ իր հայրենակից հին վարդապետացն այնչափ ընտանի էին : Իր կեանքը ան տեղւոյն անցուցած ըլլալով' ուր ասորի դպրութիւնը երբեմն այնչափ ծաղկած էին ' կրնար կարծել տալ թէ օգտուած ըլլայ ի յիշատակարանաց անտի այնր լեզուի' զոր այնքան ճարտարխօսութեամբ կգրեր Ս. Եփրեմ: Բայց սակայն Մատթէոսի ետքը գրող երկու ասորի Միքայէլ եւ Գրիգոր Ապուլֆարաճ պատմիչներէ դատելով' կտեսնուի թէ ասորական դպրոցը հրչափ կտարբերեր հայկականեն, թէ կրօնական գաղափարներովը, թէ ազգային նախապաշարմամբքը, եւ թէ պատմական դէպքերը կղատատեւու կողմանէ: Մատթէոս եւ Ապուլֆարաճ երկու ամենեւին հերնակ ոգով լցուած են. առիթ չպակսիր որ առջինը' Ասորւոց ջատյ ծանր նախատինքներ. երկրորդն ալ' ամեն անգամ որ կրնայ' զՀայերը կբամբասէ ու կջարխօսէ : Այս հերնակութենեն' կրնամք հետեւցընել թէ իրարու հետ հաղորդակցութիւն չունեին : Նոյն բանը

teurs postérieurs semblent l'avoir entièrement négligé, à l'exception du connétable Sempad, qui vivait au quatorzième siècle, et qui, dans la première partie de sa Chronique, a abrégé Matthieu, mais sans jamais prononcer le nom de celui qu'il a pris pour guide. Ce silence me paraît tenir à une cause : c'est que Matthieu s'est occupé principalement de l'histoire des provinces occidentales de l'Arménie et des pays étrangers limitrophes à l'ouest; tandis que les écrivains venus après lui, et entre autres Guiragos et Vartan, disciples des célèbres écoles de Sanahïn, de Haghpad te de Kédig, dans l'Arménie orientale, ont eu en vue surtout cette partie de la Grande Arménie qui, à l'est et au nord, touche à la Perse et à la Syrie; ils n'ont pu donc se rencontrer avec Matthieu sur le même terrain. Ce dernier, simple chroniqueur, se borne à enregistrer année par année les faits qu'il a recueillis soit *de la bouche des vieillards*, soit dans les livres qui ont été à sa disposition. Son érudition est très-bornée, comme lui-même l'avoue ingénument; il ne connaît ni les antiquités de sa nation, ni les ouvrages de ceux de ses compatriotes qui les ont décrites. Lorsque dans le chapitre Ier il parle de la fondation d'Edesse, il l'attribue, d'après je ne sais quelle tradition, à Tigrane, sans distinguer quel est celui des trois souverains d'Arménie qui portèrent ce nom auquel il fait allusion. Dans les chapitres suivants, jusqu'à la seconde partie, il brouille entièrement la chronologie des Bagratides, qui cependant avaient vécu dans des siècles assez rapprochés de lui, et pour le règne desquels il pouvait recourir aux historiens Schabouh (Sapor), Jean Catholicos et Etienne Açoghig. Ses études religieuses ne s'étaient point étendues au delà d'une intelligence littérale de la Bible, dont il affecte de citer à chaque instant des passages, tout en les tronquant quelquefois. Les saints Pères de l'Eglise grecque, si familiers aux anciens docteurs de sa patrie, lui sont restés inconnus. Son existence écoulée dans les lieux où la littérature syrienne avait jadis jeté tant d'éclat, pourrait faire supposer qu'il mit à contribution les monuments qu'a produits la langue qu'avait parlée si éloquemment saint Ephrem. Mais à en juger par deux écrivains syriens postérieurs à Matthieu, Michel et Grégoire Aboulfaradj, on voit combien l'école à laquelle ils appartiennent s'éloignait de l'école arménienne, et par les idées religieuses, et par les préjugés nationaux, et par la manière d'envisager les faits historiques. Matthieu et Aboulfaradj, qui nous représentent parfaitement ces tendances opposées dans ce qu'elles ont de plus tranché, ne manquent

կրնանք ըսել նաեւ բիւզանդացի տարեգրաց հետ զՄատթէոս համեմատելով : Մեր ունեցածներեն այնչափ հեռու է նա, որ կրնամք հաստատել թէ ուրիշ աղբիւրներէ հանած պիտի ըլլայ : Օրինակի համար եթէ Նիկեփորայ, Փոկասու եւ Զմշկիկի թագաւորութեանց վրայ Լեւոն Սարկաւագին պատմութեան հետ զՄատթէոս բաղդատեմք' կտեսնեմք որ թեեւ հիմնական բաներուն վրայ յոյն պատմչին հետ միաբան կերթայ, բայց ինքը տարբեր յիշատակարաններու վրայ աշխատած է : Նոյն բաղդատութիւնը Կեդրենոսի, Զոնարասայ, Աննա Կոմնենի հետ եւս ընելով, նոյն անմանութիւնները կգտնեմք. որք ոչ միայն այս ժամանակագրաց ու Մատթէոսի ունեցած ծանօթութեանց տարբերութենեն առաջ կուգան, հապա նաեւ իրենց տարբեր տեսութեան կիտեն : Թէ որ անոնք Կոստանդնուպօլսոյ արքունեացն ու կայսերութեան արեւմտեան գաւառները յուզող խռովութեանցը վրայ աւելի լաւ տեղեկութեամբ կգրեն, բայց չկայ մեկը որ Ասիական գաւառաց վերաբերեալ բաներն Մատթէոսեն լաւ գիտնայ. ինք կրնայ զանոնք սրբագրելու եւ լրացնելու օգնել : Այսպես անոնց նոգ տանելով աւանդել մեզ Զմշկիկի աո. Աղոտ Գ գրած թուղթը (գլ. ԺԶ) որ Բիւզանդական պատմութեան ամենեն ազնիւ յիշատակարաններեն մեկն է, այսօրուան օրս այն կայսեր Ասորոց եւ Պաղեստինու մէջ բռնած ընթացքը կհասկանամք այն մանր տեղեկութեամբք զոր ի զուր պիտի խնդրեինք Լեւոն Սարկաւագեն : Այս թղթիս' (որ նոյն իսկ Բագրատունեաց դիւանեն հանած կերեւի) վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չկայ : Վասն զի նոյն իսկ մէջը գտնուած սխալներն ցուցանեն թէ յոյն բնագրի մը վրայեն թարգմանուած է ի հայ : Այս թարգմանութեան մէջ քանի մը անուն կտեսնեմք որ յոյն բնագրին թերականական ձոյովը պահած են : Պերիդոս Βηρύτος քաղքին անունը *Վռիտուն* գրուած է, որովհետեւ յունարէնը հայցական է նոն Βηρύτον (վիրիթրոն) : *Ովուլոն* կգրէ ὀβολῶν բառը, որ յոքնակի սեռական է ὀβολός նաթարակիտ բառին : Մատթէոս ուրիշ ոչինչ ընդհատ պատմական բան մըն ալ մեզի պահած է, եւ այս է Դագիկ Բ թագաւորին Կոստանդնուպօլսոյ Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառը, առաջի Կոստանդին Տուկաս կայսեր եւ կղերին Յունաց' հայ եւ բիւզանդական եկեղեցեաց մէջի եղած հաւատոյ մասանց վեճերուն վրայ : Անտարակոյս այս ճառը նախ հայերեն գրուած է. բայց յունարէն թարգմանուած ու խօսուած : Ապա ուրեմն նոյն իսկ բնագիրն է որ Մատթէոս մեզ կհասցունէ : — Այսպես, չկարենալով ատուգել Մատթէոսի աղբիւրները, եթէ կարծիք մը հարկ ըլլար ընել, կրսեի, որ ինքը ոչ ասորի եւ ոչ բիւզանդացի, առաջինը, մեղադրել Սիւրիացիները ամենէն ատելի չարիքներուն համար, եւ երկրորդը, զրպարտել եւ զրկել Հայերը ամեն անգամ որ կրնայ, այս հակառակորդութիւնը մեզ կարտօնէ ենթադրել որ հաղորդակցութիւն չունեցած է անոնց հետ : Համեմատութիւնը Մատթէոսի եւ Բիւզանդական պատմագրաց, որ կշարունակուի Զոնարասայ, Աննա Կոմնենի եւ ուրիշներու հետ, մեզ կհամոզէ որ թէեւ ամենեքին համաձայն են հիմնական բաներուն վրայ, բայց իրենց տարբեր աղբիւրներէ առած են : Եթէ Մատթէոս Լեւոն Սարկաւագին հետ համեմատենք, որ Նիկեփորայ, Փոկասու եւ Զմշկիկի թագաւորութեանց վրայ Լեւոնի պատմութեան հետ զՄատթէոս բաղդատեմք' կտեսնեմք որ թեեւ հիմնական բաներուն վրայ յոյն պատմչին հետ միաբան կերթայ, բայց իրեն տարբեր յիշատակարաններու վրայ աշխատած է : Նոյն բաղդատութիւնը Կեդրենոսի, Զոնարասայ, Աննա Կոմնենի հետ եւս ընելով, նոյն անմանութիւնները կգտնեմք. որք ոչ միայն այս ժամանակագրաց ու Մատթէոսի ունեցած ծանօթութեանց տարբերութենեն առաջ կուգան, հապա նաեւ իրենց տարբեր տեսութեան կիտեն : Թէ որ անոնք Կոստանդնուպօլսոյ արքունեացն ու կայսերութեան արեւմտեան գաւառները յուզող խռովութեանցը վրայ աւելի լաւ տեղեկութեամբ կգրեն, բայց չկայ մեկը որ Ասիական գաւառաց վերաբերեալ բաներն Մատթէոսեն լաւ գիտնայ. ինք կրնայ զանոնք սրբագրելու եւ լրացնելու օգնել : Այսպես անոնց նոգ տանելով աւանդել մեզ Զմշկիկի աո. Աղոտ Գ գրած թուղթը (գլ. ԺԶ) որ Բիւզանդական պատմութեան ամենեն ազնիւ յիշատակարաններեն մեկն է, այսօրուան օրս այն կայսեր Ասորոց եւ Պաղեստինու մէջ բռնած ընթացքը կհասկանամք այն մանր տեղեկութեամբք զոր ի զուր պիտի խնդրեինք Լեւոն Սարկաւագեն : Այս թղթիս' (որ նոյն իսկ Բագրատունեաց դիւանեն հանած կերեւի) վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չկայ : Վասն զի նոյն իսկ մէջը գտնուած սխալներն ցուցանեն թէ յոյն բնագրի մը վրայեն թարգմանուած է ի հայ : Այս թարգմանութեան մէջ քանի մը անուն կտեսնեմք որ յոյն բնագրին թերականական ձոյովը պահած են : Պերիդոս Βηρύτος քաղքին անունը *Վռիտուն* գրուած է, որովհետեւ յունարէնը հայցական է նոն Βηρύτον (վիրիթրոն) : *Ովուլոն* կգրէ ὀβολῶν բառը, որ յոքնակի սեռական է ὀβολός նաթարակիտ բառին : Մատթէոս ուրիշ ոչինչ ընդհատ պատմական բան մըն ալ մեզի պահած է, եւ այս է Դագիկ Բ թագաւորին Կոստանդնուպօլսոյ Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառը, առաջի Կոստանդին Տուկաս կայսեր եւ կղերին Յունաց' հայ եւ բիւզանդական եկեղեցեաց մէջի եղած հաւատոյ մասանց վեճերուն վրայ : Անտարակոյս այս ճառը նախ հայերեն գրուած է. բայց յունարէն թարգմանուած ու խօսուած : Ապա ուրեմն նոյն իսկ բնագիրն է որ Մատթէոս մեզ կհասցունէ : — Այսպես, չկարենալով ատուգել Մատթէոսի աղբիւրները, եթէ կարծիք մը հարկ ըլլար ընել, կրսեի, որ ինքը ոչ ասորի եւ ոչ բիւզանդացի,

jamais, le premier, d'imputer aux Syriens les excès les plus odieux, et le second, d'accuser et de calomnier les Arméniens toutes les fois qu'il le peut. Cet antagonisme nous autorise à admettre l'absence de communications. La comparaison de Matthieu avec les annalistes byzantins conduit aussi à un résultat négatif. Il s'écarte tellement de ceux que nous possédons, que l'on est autorisé à conclure qu'il a puisé à d'autres sources. Si on le confronte par exemple avec Léon le Diacre, pour le récit des règnes de Nicéphore Phocas et de Zimiscès, on s'aperçoit que tout en s'accordant au fond avec lui, il a travaillé sur des documents d'une provenance différente. Cette comparaison, continuée avec Cedrenus, Zonaras, Anne Comnène, etc., met en saillie les mêmes dissimilitudes; elles proviennent non-seulement d'une diversité d'informations, mais aussi du point de vue particulier où ont été placés ces chroniqueurs et Matthieu. S'ils sont beaucoup mieux que lui au courant des affaires de la cour de Constantinople et des révolutions qui agitèrent les contrées occidentales de l'empire grec, en revanche il sait mieux qu'aucun d'eux tout ce qui concerne les provinces asiatiques; et sur ce point il peut servir à les rectifier et à les compléter. C'est ainsi que, grâce au soin qu'il a pris de nous transmettre un des plus précieux documents de l'histoire byzantine, la lettre de Zimiscès à Aschod III, roi de la Grande Arménie, nous connaissons aujourd'hui la marche de cet empereur dans la Syrie et la Palestine, avec des détails que l'on chercherait vainement dans Léon le Diacre. L'authenticité de cette pièce, qui provient sans doute des archives des rois bagratides d'Ani, ne saurait-être mise en doute; car les fautes mêmes qu'on y remarque prouvent qu'elle a été traduite en arménien sur un original grec. Dans quelques passages, cette version nous présente des noms propres conservant les inflexions grammaticales qu'ils avaient dans le texte primitif. On y lit *Vridoun* (Վռիտուն), qui est le nom de la ville de Béryte, Βήρυτος, à l'acusatif Βηρύτον; *Ovoulôn* (ովուլօն) pour ὀβολῶν, génitif pluriel d'ὀβολός, obole. Une autre pièce de non moindre valeur que nous a conservée Matthieu, est le discours prononcé par le roi Kakig II dans l'église de Sainte-Sophie à Constantinople, en présence de l'empereur Constantin Ducas et du clergé grec, sur les articles de foi controversés entre l'Eglise arménienne et l'Eglise byzantine. Ce discours dut être très-certainement composé en arménien, mais traduit et prononcé en grec. C'est donc l'original que Matthieu nous a transmis. — Dans le doute où il nous laisse sur les sources où il a

դացի պատմիչքներք նայած ըլլալով, հարկաւ ուրեմն իրեն ժամանակակից հայկական յիշատակարաններու գրքեր պետք է որ գործածած ըլլայ որ այսօրուան օրս կորսուած են, ու մեր ձեռքը հասած չեն :

(*Մնացորդը գալ թուով.*)

puisé, si j'avais à émettre une opinion, je dirais que, n'ayant consulté ni les écrivains syriaques ni les byzantins, il a dû nécessairement faire usage de livres ou de mémoires contemporains écrits en arménien et aujourd'hui perdus. (*La suite au prochain numéro.*)

Ի ՎԵՐՑՑ ԱՋԱՑ ԱՆՈՒՆ ՔԱՂԱՔԻՆ, ՈՐՈՑ ԱԻԵՐԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԻ Ի ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՍ.

Ի տարաբնակութեամբ կեալ իմում ի Սեւան կղզւոջ, յորժամ դադարեցայ յառնելոյ զհաւատարըս հնոց կարեւոր մատենից Նախնեաց մերոց, ինձ ի վշտիս սփոփանս եւ ի զբօսումն պարապորդութեանս՝ ձեռն արկի նախ ի ստորագրութիւն Սեւանայ անապատին, ընդարձակելով ըզբանս պատմութեան՝ որ զնմանէն :

Երկրորդ, յաւելի բանս ի նոյն եւ վասն ծովակին Գեղամայ կամ Սեւանայ, մանաւանդ վասն ելեւէջից նորա, որպես հաւաստեցին մեզ բնակիչքն :

Յայսմանէ եւ բանասիրաց ոմանց առեալ է հատուածս ինչ բանից, եւ հրատարակեալ ի Ռուս եւ ի Գաղղիական լեզուս :

Երրորդ, տեսեալ իմ զի այս ծովակ բաց ի յայտնի ստենէն ընդ որ հոսէ յառատանալն միայն, ունի եւ զաղտնի ստինս, յորոց զբազումս հանէ ի զանազան գաւառս Արձախայ, վասն բուելոյ իմն գնացի ի խոյզ նոցա, եւ հարկեցայ լինել գաւառագիր եւ սահմանացն ընդ որս գնասն ջուրքն:

Զորրորդ, հարկ եղեւ ինչ ասել շատ, որչափ ինչ գրեաց քաջ ստորագիրն մեր Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեան զԳեղարքունւոյ՝ զգաւառն Սիւնեաց, որք շրջափակեալ կան շուրջ զեզերք ծովակին Գեղամայ, որպես գրէ Յովհաննէս Կաթողիկոս Պատմաբան, ուստի ի նոյն վաստակ եւս կրկին բերայ՝ ինչ ինչ յանտեսելոցն յառաջնոյ անտի՝ ի յայտ բերելով :

Եւ այսպէս այս գրուած չորեքմասնեայ յանկ ել. բայց ոչ համարձակեցայ դեռ ածել յերեւս, յուսով պատահելոյ այնպիսի հետախոյզ եւ երկայնամիտ ուղեւորի, մանաւանդ ոչ կաշկանդելոյ իբրեւ զիսն յոտնակապս, որ ի ձեռին ունելով զուրուականս այսոցիկ գրուածոց, ի շրջագայութեամբն զննութենէ առցէ զաւելի եւս ծանօթութիւն, յաւելեալ եւ զարձանագրութիւնսն ամենայն : որով գլխաւորեսցէ զդուզնաքեայ վաստակըս եւ տացէ ի յոյս :

Արդ այն ինչ այսպէս զԳեղարքունիս, կամ որ նոյն է՝ զգաւառն Գեղամայ ի գիր առնուի, միշտ առաջի աչաց ունեի զայս բան Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ, զոր գրէ ի գիրսն Բ. ի գլ. ժ.

« Խնդիր արասցես ի Գեղարքունի ի գաւառին
« Սիւնեաց, եւ գտցես յառաջին հագներգութեանն
« յերեքտասաներորդ բուին, զի վկայէ յնդեհ-
« սեայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին
« բագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար, եւ գկնի
« Աբգարու մինչեւ ցերուանդ. որ այժմ կարծեմ
« գտանի պահեալ ի նոյն քաղաքի :»

Սովին այսու հաստատեալ էի յիմ միտս թէ ի Գեղարքունիս պարտ է լինել քաղաքի իմիք վաղընջականի, եւ երեւելւոյ, զի իցէ Արքունիք Սիւնեաց: Ուր նստէր, գուցէ բայց յառաջնոցն եւ Վաղինակ Սիւնեաց տէր : Յետ սպանման նորա՝ եղբօրորդի նորա Վասակ մանուկ հաստակաւ անդ նստաւ ընդ նորա :

Սա յառաքելական պաշտաման սրբոյ վարդապետին Մեսրովպայ ի Սիւնեաց աշխարհին ի բարձումն կռապաշտական հետոց գտաւ օգնական : Սա հպատակեր իբրեւ որդի առ հայր առ սուրբ վարդապետն, ձեռնտու եր նմա յամենայն օգտակարս ազգին :

Ուստի աստ հաստատեցաւ մատենադարան, որպես ձեռամբ եւ խրատու սրբոյ վարդապետին, նոյնպես եւ վաստակասիրութեամբ Մովսիսի Խորենացւոյ : Աստ հիմնեցաւ եւ վարժարան բարգմանութեան եւ աստուածաբանութեան: Աստ եւ վաղ ընդ փոյթ ծաղկեցաւ եւ ուսումն, եւ բազմացան աշակերտեալք երեւելիք :

Մինչեւ յերթալ սրբոյն Մեսրովպայ յԱղուանս, յաւուրս Եսուադեն արքայի Աղուանից, եւ Տեառնէն Երեմիա կաթուղիկոսի, աստի կոչեաց զԲենիամիմ բարգման. զոր եւ իսկոյն, որպես ասէ Մովսէս կաղականտուացի (ի գիրն Բ. ի գլ. գ.) մանուկն Վասակ ի ձեռն Անանիայ եպիսկոպոսին Սիւնեաց առաքեաց : Ուր եւ յայնժամ սուրբն Մեսրովբ ստեղծ գնշանագիրս կոկորդալսօս, ագխալուր, խծական, խեցբեկագունի լեզուին Գարգարացւոց :

Արդ քաղաք այսպիսի, ուր սկիզբն Մատենադարանի, որպես կարծեմն, եղեւ ի Հայս, ուր

վասակք կրկինք սրբոց երանաշնորհ հարց, Մեսրովպայ ասեմ եւ Մովսիսի՝ արդիւնաւորեցան, ուր վարժարան բացաւ, եւ դպրութիւն յառաձախեաց, յորմէ եւ Բենիամին թարգման՝ Սան առաջնոյ թարգմանչին արագեաց ի գործակցութիւն նմին յԱղուանս, քաղաք ողջունելի առաջնոց, համբուրելի յետնոց, քաղաք ոչ աննշան :

Բայց աւաղ, զի անուն նորա առ ամենայն պատմիչս ագգիս՝ ցայս վայր ծանուցեալս՝ անյիշատակ է. ընդ անուանն եւ աւերակն ի յետնոց անտեսեալ. գոյր ծանօթութիւն յետ բազմաց տարժամանց հազիւ ընդ աղօտս ինչ առաք, եւ իղձ եղեալք հաղորդել ազգայնոց մերոց հնասիրաց :

Արդ մինչ փակեալ ի խցի, զմին եւ զմիւսն ի շրջագայողաց եւ ի բնակչաց կոչէի մի առ մի հարցանել՝ զմիոյ միոյ ի տեղեացն առնուլ ծանօթութիւն. զոր եւ իսկոյն ի գիր առնուի, կէտ նպատակի ունեի գքաղաք կամ գքաղաքատեղի ինչ գտանել ի Գեղարքունիս, եւ յառաջ վարեի զգործն մանրը զննութեամբ, եւ հնախօսել իսկ յաւակնեի : Իբրեւ հասաք ստորագրել զտեղին Կոթայ, տեսանեի զի Շահխաթունեան ստորագիրն մեր ասէ (ի հտ. Բ, յեր. 243) թէ « ի Հնոց գիւղաքաղաք եւս վերակոչէր » : Եւ ի մէջ բերէ զարձանագրութիւն եկեղեցւոյն, ուր Քաղաքագիւղ գրի : Ասէ թէ Մագիստրոս զանունդ *Կոթ* ընծայէ գաւառին. ըստ այսմ գրէ եւ Հայրն Ղուկաս ի Հնախօսութեան իւրում, յերես 276 :

Ոչ կարծեմ թէ Գիւղաքաղաք եւ Քաղաքագիւղ զանազանեալ էին առ նախնեօք մերովք եւս. բայց որպէս յանուանէ աւանին երբեմն համօրէն գաւառն կոչի, նոյնպէս եւ յանուանէ գաւառին երբեմն աւանն եւս կոչի :

Ապա յասելն ի Գիւղաքաղաքին Կոթայ, հնար է իմանալ ի Կոթայ գաւառի Գիւղաքաղաքն. որում յաճախակի պատահէ այլ անուն ունել. թէպետ ոչ Հնախօսութեանն եւ ոչ Ստորագրութեանն աշխատասիրք տան գայլ անուն այսմ Գիւղաքաղաքի : Ուստի կարծեի, թէ որպէս առ իններորդ դարուն էր այս կացուրդ Սուիսան Գրիգորոյ, եւ նախնեաց նորա, նոյնպէս էր եւ առ հնուվք հայկազուն Պայազատօք տոհմին Սիւնեաց. որով եւ սա է զոր Խորենացին յիշէ իբրեւ քաղաք ի Գեղարքունիս :

Անտոն վարդապետ Տէր Ստեփանեան Տփխիսեցի, որ եւ բազմօք սատարեալ էր յայսպիսիս մերում ստորագրի, գործով իւիք երթայր ի կողմանս Կոթայ, աղաչեցի զնա յարձանագրութեանց տեղւոյն ածել ինչ ինչ, որպէս եւ արարն, յորոց զերիսն նշանակեմ աստ՝ որք կրեն զայլ անուն քաղաքի անդուր տակաւին: Ի կողմն հիւսիսոյ մեհնաստանին Կոթոյ՝ սուրբ Աստուածածնին անուանելոյ, զոր նախնիքն Սուփանայ Գրիգորոյ հիմնեցին. եւ ինքն աւարտեալ բարեզարդարեաց.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ
ՅԱԿՈՎԲ ԲԱՀԱՆՆԱՅՍ ԿՆԻՔԵՑԻ ԲԱՂԱՔԻ
ԲԱՐԵԽՕՍ ԱՄՈՒՍՆՈՅՆ ԻՄՈՅ ՄԱՐԹԱՅԻ,
Ի ԹԻՒ ՉԿԶ.

Անդ դարձեալ,

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ԿՆԻԳ ԲԱՂԱՔԻ, ԲԱՐԵԽՕՍ ԻՆՁ, ՉՀԳ.

Ի կողմն հարաւոյ,

ԵՍ ՄԱՐԿՈՍ ԿՆԻՔ ԲԱՂԱՔԱՑԻ,
ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ.
Ի ԹԻՒ ՀՉՅՈՁ ՌՃԶ.

Ուստի անկայ ի տարակոյս, թէ մի գուցէ Կնիք կամ Կնիգ իցէ գիւղաքաղաք գաւառին Կոթայ. եւ սոյն այս անուն իցէ քաղաքին յիշատակելոյ ի Խորենացւոյն, որում մեք ի խնդիր լինեաք: Եւ թէ սոյն այս իցէ քաղաքն որ ի Գեղարքունիս, Աբգունիք միշտ հայկազուն պայազատացն Սիւնեաց՝ որպէս յետնոց, նոյնպէս եւ առաջնոց :

Իբրեւ այսպէս հետաքրքրութեամբ յառաջ վարեի զտտորագրութիւնն, եւ դեռ յԱրեւելս խաղացեալ՝ հասի ի Զաղալու եւ ի Պասարկեչէր գիւղս, ըստ պատահման ասացին թէ աստ կայ Ագատ քաղաքատեղւոյն աւերակն :

Եւ որպէս ետու նոցա պատմել, բաց ի վկայութենէ մեծի աւերակին, դիրքն, բարեվայելչութիւն տեղւոյն, եւ օդոյն եւ ջրոյն պատուականութիւն ցուցանէ քաջիկ թէ արժան էր լինել անդ քաղաք երեւելի եւ ականաւոր :

Հարցի դարձեալ թէ ուստի գիտէք լինել անուան դորա Ագատ, եւ գայն հաւաստեցին մեզ յերկուց գլխոց, զոր գկնի գրեսցուք: Այսու դարձեալ տարակուսեցաք, եւ սկսաք աչալուրջ դիտել՝ առ որոշելոյ թէ Ագատ քաղաքն իցէ յիշատակեալն ի Խորենացւոյն, եթէ Կնիք կամ Կնիգ քաղաքն իցէ:

Հայեցայ զի ի բազմախուռն խաչվէմսն որ ըզշրջապատիւք այնր մենարանին, եւ ի բազում տեղիս գիւղաքաղաքին, այդ երեք արձանագիրք միայն կրեն զանունդ գայդ, եթէ այլ եւս կան՝ բազումք կամ սակաւք, չեղեւ հնար դարձեալ ստուգել կամ գիտել :

Նա զի եւ տեսի, զի այդ արձանագիրք՝ բուա-

կան ոչ հեռի ի միմեանց բարձեալ բերեն, յառաջնոյն ընդ վերջինն քառասուն ամք ընդմիջեն: Որով հնար է կարծել եւ ասել՝ թէ այդց խաչվիմաց կանգնողք են փոխադրեալ յայլմէ Կնիք անուանեալ քաղաքէ այսր (թեպետ ոչ գիտեմք թէ ուր, եւ յորում գաւառի եւս այն իցէ.) եւ զանուն հայրենի քաղաքի իւրեանց պահեցին յարձանագրութիւնս իւրեանց, որպես եւ է միշտ այդ սովորոյք :

Եթէ ներեսցի յանդգնութեանս, յարմարեալ ինչ բան յաւելից. իբրեւ զի յաւերածս ինչ երկրին հաճօրէն՝ այս քաղաք իբրեւ տեառնագրեալ իմն հրաշիւք երկնաւորաւ՝ անվնաս եկաց մնաց՝ իբրեւ կնքեալ, կամ կնիք ակնածելի թղնամեաց : Եւ դովին այդու առ յիշատակ զոնէ զժամանակ ինչ այդ անուն ընծայեցաւ քաղաքիս, եւ դրոշմեցաւ յարձանագրութիւնս : Թէպետ առ նախնեօք գոլով անյիշատակ, եւ վերջնոցս ի սպառ աւանդ հաւաստի ինչ չբաւեմք որոշել :

Ուստի եկեսցուք զհաւաստիսն ցուցանել՝ թէ անուն այսր աւերակ քաղաքատեղւոյ է Ազատ, թէ սա էր Սրբունիք Սիւնեաց, որով եւ յիշատակեալն ի Խորենացւոյն :

Հարցի ցնոսա, որոց ետուն ծանօրութիւն լինել անուն քաղաքատեղւոյդ Ազատ, որպես եւ որք յետոյ զնոյն վկայեցին, թէ ուստի՞ լուեալ է ձեր :

Պատասխանեցին թէ ի Գեղարքունիս ի սպառ չիք ոք մնացեալ ի բնիկ հայկազուն բնակչաց, որ յաւանդից ծերունեաց լուեալ իցէ, եւ արդ պատմեսցէ : Միայն ի Դանձակեցւոց եւ ի Սիսականաց, որք անց եւ դարձ առնեն զտեղեաւս, լուեալ գոլով ի հաւուց նախնեաց, ցուցանեն թէ սա է Ազատ քաղաքն :

Պարտ է որոց ի Հայաստան հետաքննին լինին իմիք՝ բազում վաստակել առ բաւելոյ բան ինչ կորզել ի բերանոյ նոցա, եւ այն ոչ միանգամ հարցուածով շատանալ, այլ բազում անգամ դարձադարձ կրկնել. եւ ոչ միում միայնոյ եւեթ, այլ բազմաց. ոչ միայնվասն անգիտութեան բնակչաց, այլ զի ի սպառ առ ոչ ինչ համարին բան զայսպիսի, եւ ծանր բուի նոցա ասել զոր տեսանեն առեալ ի գիր. զոր եւ անարգեն իսկ :

Իբրեւ ցմին եւ ցմիւսն հարցանէի՝ թէ կան արձանագրութիւնք անդ, կամ գրածոյ յիշատակութիւնք, զի գայնչափ գրենոյ նոցա գյիշատակարանս էի հաւաքեալ, ոչ պատահեցայ այսպիսում իմիք ի նոսա : Ասացին վանականքն զայս ինչ, զոր ցայն վայր ոչ առ իս խօսեցեալ էին, եւ ոչ այլոց յայնպիսում ժամանակի՝ յորժամ եւ հարկ իրացն պահանջեալ է, որպես տեսցես զկնի: Ասացուած նոցա այսպիսի ինչ էր, թէ Տրդատ բագաւոր մեր գայդ Ազատ քաղաք ամենայն հոգեւորական եւ քաղաքական հարկօքն յեկամուտս շնորհեալ է մենաստանիս: Աւանդութիւն է ի վանականս անապատիս, եւ այն հին, թէ այս կղզեակ ի հնումն էր տուն մեհենից Սիւնեաց, եւ յորժամ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայր հանդերձ Տրդատաւ արքայիւ եկն այսր, եւ կործանեաց զբագինսն, արար զսա տուն միաբանակեցաց, անուանեալ զսա ՍՈՒ Է ՎԱՆՔ, յորմէ եւ ասեն անունս Սեւան :

Ապաքէն եկաւորութիւն սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ ի Սիւնիս յայտնի է, որպես եւ քաջ հնախօս Հայրն Ղուկաս գրէ յեր. 238. « Նորոգեցաւ (Սիւ-
« նեաց աշխարհ) անդրէն լուսաւորութեամբ սըր-
« բոյն Գրիգորի, յորում ժամանակի ընդ մկըր-
« տիլ Տրդատայ՝ մկրտեցաւ եւ իշխանն Սիւնեաց,
« որ գնացեալ էր ընդ Լուսաւորչին ի Կեսարիա...
« եւ խնդրեալ յարքայէ եւ ի սրբոյն Գրիգորէ
« ուսուցիչ վասն իւրոյ նահանգին, առնու զոմն
« յԱսորոց անտի զոր բերեալ էր սուրբն Գրիգոր,
« եւ եկեալ ի Սիւնիս՝ մկրտէ զամենայն ընտանիս
« իւր, կործանէ զբագինս, եւ զտեղի նոցա պատ-
« րաստէ ի շինուիլ եկեղեցեաց, դարձուցեալ
« զամենայն նահանգն ի քրիստոնեութիւն : Յետ
« սակաւուց եկն ի Սիւնիս եւ նոյն ինքն սուրբն
« Գրիգոր զկնի դարձին իւրոյ ի Հռովմայ (ընդ
« որում գնացեալ էր եւ սոյն իշխանս Սիւնեաց.
« որոյ շրջեալ, ասէ Ստեփաննոս Ուռպէլեան,
« ընդ գաւառն ամենայն (Սիւնեաց) հաստատէ
« ի հաւատս, եւ ի պատշաճաւոր տեղիս շինէ
« եկեղեցիս, եւ կանգնէ գնշան տերունի »

Վասն Տրդատայ արքային մերոյ յիշատակի ինչ ոչ, որպես աւանդեն սոքա : Բայց չէ հեռի ի ճշմարտութենէ, զի ի տարածումն հաւատոյ յամենայն Հայաստան՝ աջակից եւ օգնական էր արքայն Տրդատես. որով եւ կարեմք ասել՝ թէ զմեհեան այսպիսի կործանել ոչ դիւրաւ յաջողէր, վասն որոյ եւ արքայն ինքնին եկեալ հասեալ էր :

Ուստի կրկնեցի զիմ հարցուած, թէ քաջ գիտէք զշնորհուածդ գայդ Տրդատայ լինել, եւ ունիք ինչ գիր յիշատակութեան : Առ որ պատասխանեցին թէ Տրդատայ կամ այլոյ ուրուք բագաւորի պարտ է լինել, զոր չգիտեմք քաջ :

Ապա հարկ եղեւ ինձ որոնել գայլ ոք բագաւոր՝ որ իցէ ժառանգութիւն ինչ տուեալ այսմ անապատի : Եւ գտի յօրագրութեան Տեառն Մանուէլի Շահինեան Վարդապետի Կիւմիւշխանացւոյ, որ

առնու ի Հնախօսութենեն, որպես եւ նա յՈւրպեյեան Սահմանոսէ. « Մաշտոց վարդապետ ետ « սահման վանիցն, եւ պայծառացոյց երկնաքա« տակ կարգօք, յորմէ համբաւոյ շարժեալ Աղո« տոյ իշխանաց իշխանի, որ յետոյ եկաց առա« ջին թագաւոր ի Բագրատունեաց, սուրբ Ուխ« տին գայ ի տեսութիւն սուրբ հօրն, եւ ընծայէ « զփրկական Նշանն աստուածընկալ խաչին, « եւ տայ ժառանգութիւն սուրբ Եկեղեցոյն գեօղս՝ « զՎարսեր, զՑամաքաբերդ, զԳոմաձորն, զԲերդ« քըն, զԹառեացտափ, եւ զՈրսն կռակածին, որ « է Ծակքարն, եւ այգիս ի Գառնի եւ յԵրեւան, եւ « յայլ տեղիս: »

Ընդ ասել նոցա ի Տրդատայ եւ այնու ոչ հաւանեի, զի Ասողիկ եւ Ուրպելեանն՝ որք գրեն զշինութենեն եկեղեցեաց անապատիս, ոչ ցուցանեն զնոսա հիմնեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն, վասն որոյ եւ յետինք պարզապես հեղինակ անապատական կենաց մենատանիս եդին զՄաշտոց:

Իսկ ի կարգս շնորհելոցն յԱղուանոյ չիք Աղատ քաղաք. եւ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց լինել նուիրատու անապատիս՝ ոչ ի պատմութեանց լուաք եւ ոչ յաւանդից. որպես եւ ոչ Մանուէլ վարդապետ առեալ յիշատակ այսպիսի ինչ յիւրումն օրագրութեան:

Հուսկ ուրեմն ամենայն հարցուածոց մերոց պատասխանատուութիւնք նոցա յայս ամփոփեցան, թէ ունիմք գիրս ստացութեան, եւ յետկար ի Պարսկաց վաւերացուցեալ. թեպետ ինքեանք չեն ընթերցեալ զթուղթսն, այլ միայն տեսեալ են: Եւ այն կայր ի ձեռս Տեառն Ներսիսի Արքեպիսկոպոսի Վրաստանի, զոր տարաւ աստի յամի 1816, եւ կայր մնայր առ նմա, կամեր տալ վաւերացուցանել ի Ռուսաց կառավարութենէ. որք թեպետ չեին ի սպառ տիրեալ Գեղարդունւոյ. բայց զմասն ինչ կալեալ ունեին, եւ յառաջեին զամենայն գծովն ունել:

Մանուէլ վարդապետ եկն այսր յամին 1829, եւ արար զօրագրութիւնդ. որով եւ թուղթքդ այդոքիկ ոչ անցին ի ձեռս նորա, եւ ինքեանք իսկ չեն պատմեալ, ուստի եւ նա չէ առեալ ի գիր:

Ի նմին ամի Սրբազանն Տէր Ներսես յանկարծ ի Տփխեաց երթայ ի Քիշնով Պեսարապիոյ. եւ ոչ անագան գկնի երթայ Մանուէլ վարդապետ ի Տրփխս. որոշէ ի դղրոց անտի նորա զամենայն թուղթ եւ զայն յետկար՝ որ զանապատս, եւ առաքէ այսր խնամով պահել. որ եւ կայր մնայր աստ:

Ցետոյ մինչ Տէր Ներսես ի Քիշնովայ դառնայր գայր երթալ ի կաթողիկոսութիւն Աթոռոյն եմուտ յայս յանապատ, եւ զնոյն թուղթս դարձեալ առնու, եւ տայ իսկ ընթեռնուլ: Անդ գտեալ է եւ ստորագիր մեր Շահխաթունեան. նմին հարցեալ է թէ որ իցէ եւ որ կայցէ Աղատ քաղաք. նա պատասխանեալ է կարծեաք՝ թէ պարտ է լինել ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին: Զարմանք զի որ անդն կացեալ են՝ ոչ են ասացեալ, թէ կայ առ ծովակաւս, եւ է ի Գեղարքունիս: Եւ գիաւրդ հնար է վաւերացուցանել զյետկար ստացութեան կալուածոյ իմիք՝ յորժամ ոչ գտեղին գիտիցէ ոք, եւ ոչ կարիցէ ցուցանել զսահման նորա: Եւ այսպես յայնժամ եւս ասացին, առ տարաւ աստի զայն թուղթս, եւ մնան առ նմա. որով եւ մեզ չեղեւ հնար տեսանել:

Արդ թեպետ ոչ գիտացաք թէ որում բագաւորի իցէ պարգեւատուութիւնդ Աղատ քաղաքի, եւ կամ թէ ի Պայազատէ ինչ ումեքէ Սիւնեաց, թէ եւ զթուղթսն աչօք իմովք ոչ տեսի, բայց հաւանական դատիմ, որպես եւ աւանդութիւնք Գանձակեցւոց եւ Սիսականաց վկայեն, որպես եւ սոքա պնդեցին, ուստի շրջեալ զմիտս իմ ի Կոթ եւ ի Կնիք սնուանակոչեալ քաղաքաց, յաւետ հաստատեցայ յայն կարծիս՝ թէ յիշատակեալն ի Խորենացւոյն սոյն այս քաղաք է, որոյ աւերակն տեսանի, եւ անուն նորա Աղատ չսի:

Քաղաք լինելոյն աւերակ նորա վկայէ, զի ըզշրջապատ նորա ասացին լինել չորից ժամուց ճանապարհ· երեւին կործանեալ աշտարակք նորա եւ ամրոցք, եւ քանի մի եկեղեցիք: Ի հիւսիսոյ ունի գծովակն Գեղամայ, ուր գերկուս անկիւնսն տարածանէ, գոգ ի միջի ունելով՝ ծովածոց իմն ի ներքս առնու: Յարեւմտից ունի զՄաքենիս եւ զԿոտակպուլախ, ի հարաւոյ զլերինս Սիսակայ, յորոց ի յանջս զամ քան զգամ ելեալ մի անկիւն նորա յենու, որովք ձեւանայ եռանկիւնի. իսկ յարեւելից ունի զՎասակաշէն եւ զՄեզրա: Յաճախեն ի սմա խաչվեմք եւ դամբարանք:

Յընդարձակութեան քաղաքատեղւոյս գայժմուս երեք գիւղք են կանգնեալ, երկուքն տաճկաբնակ, որք կոչին Գրզըլ վանք, եւ Գրզպուլաղ. եւ միւսն հայաբնակ, որ կոչի Զաղալու. ուր ինձ թուի թէ յանուանէս Աղատ՝ ելեալ է Աղալու, եւ յետոյ ի սպառ աղճատմամբ լեալ է Զաղալու:

Ի վերին կողմանէ քաղաքիս բղխէ իբրեւ քառասնակնեան ջուր, մին այնչափ առատ, որ բաւէ շրջել գերկուս ջրաղացս, եւ իջեալ ընդ մէջ քաղաքին եւ Վասակաշինու՝ մտանէ ի ծովակն: Գու-

ցի սա իցէ զոր Ուռպէլեանն Շատջրիք կոչէ. թէպետ են եւ այլ քառասնաբուղխ ջուրք ի գաւառիս:

Վասակաշէն, որ այժմ ասի եւ յսի Պասարկէջեր, կէս ժամու բացատ ի քաղաքէն. զորմէ մարք է ասել, զի երբ Ազատ քաղաք էր իշխանանիստ Սիւնեաց, եւ Վասակ Սիւնի ընդ երկար ժառանգեաց զՍիւնիս, եւ անցեալ եկաց բարձու ի վերոյ քան զամենայն նախարարս Հայոց, նա շինեաց զսա իբրեւ իւր դաստակերտ, եւ յանուն նորա այսպէս կոչեցաւ: Ապա մնայ ասել թէ յիշատակեալն ի Խորենացւոյն էր այս քաղաք, եւ անուն նորա կոչէր Ազատ, այլ թէ չիՓ պատճառէ այնպէս կոչեցաւ, այլոց թողում քննել: Եւ թէ երբ այսպէս ամայացաւ չէ յայտ. բայց հաւանական թուի ասել՝ թէ յետ ապիրատելոյն Վասակայ առ հայրենի ազգ իւր՝ պատերազմաւ եւ մատնութեամբ, եւ պատճառ լինելոյ աւերածոյ Հայաստան երկրի եւ բիւր մահուանց, նախարարք մեր առ քէն վրիժու նորա հիմն ի վեր տապալեցին զքաղաքն, եւ յետինք ի պայազատացն Սիւնեաց իբրեւ քաղաք պղծեալ եւ իբրեւ քաղաք ուրացողի լքին թողին, եւ իսպառ մերժեցին. ուստի եկեալ՝ զարքունիս իւրեանց ի Կոթ հաստատեցին, եւ զնոյն քաղաք յօրինեցին:

Եւ զի քաղաքն որպէս հոգեւորական տրուվքն, նոյնպէս եւ քաղաքական յարկօքն ընդորեակ էր Սեւանայ, տակաւին յետ աւերմանն զհարկսն առնուին, տասանորդելով զվարելահողսն եւ զմարգըս. մինչեւ յետոյ ի փոփոխել իշխանութեան՝ ի պարսկական կառավարութենէն եւս ընկալեալ են՝ յետկար: Բայց զի ի հարիւր եւ յիսուն ամաց հետէ ամայացեալէր Դեղարքունին, ուստի՞ տասանորդ կարէին պահանջել: Եւ այսպէս ընդ մոռացութեամբ անկեալ է այս մեծ եկամուտ:

Միայն մնայ հետախուզի ումեք զհետկարին հաւասարն՝ եթէ կայցեն ընդ նմա եւ այլ թուղք ծանուցարարք, ի հրատարակութիւն հանել, զի հաւաստեսցին, կամ քաջ եւս ծանուսցին գրեալքս:

ՊՕՂՈՍ Վ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Կոստանդնուպօլսեցի:

յԱմի Տեառն 1850

ՍԱՀՄԱՆՔ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ Ի ՌՈՒՍԻԱ.

(Շարայարութիւն. Տես Հատ. Գ. էջ 225)

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍՏԱՑՈՒԱԾՈՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ.

ՃԺԴ.

Հայոց որ եւ իցէ վանքին կամ եկեղեցւոյն եւ կամ անոնց վերաբերեալ բարեպաշտական տեղեաց համար որոշուած ամենայն ղարժական եւ անշարժ ստացուած՝ բոլոր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հասարակաց ստացուած կհամարուի:

ՃԺԵ.

Ո՛ր եւ իցէ դրամաժողով ու տուրք հաւաքել որ մինչեւ ցայժմ ըստ հին սովորութեան հրաման կայ ընելու Հայոց եկեղեցիներուն համար՝ այսուհետեւ ալ կրնան ըլլուիլ այն վիճակին մէջ՝ յորում նոյն եկեղեցիները կգտնուին: Այսպիսի դրամաժողովները Հայոց ուրիշ վիճակներուն մէջ ալ ընելու համար՝ հարկաւոր է որ Էջմիածնայ Սիւնհոդոսեն վճիռ հանուի, ինչպէս որ վանորէից համար եղած դրամաժողովոյ վրայ ըսինք. (ՂԶ):

ՃԺԹ.

Եկեղեցեաց դրամագլուխը շահ բերելու համար կդրուի Տէրութեան կամ հասարակաց դրամատուներու մէջ: Այս դրամագլխոյն մասնաւոր մարդկանց ձեռք յանձնուիլը՝ միայն վիճակաւոր Առաջնորդին հրամանաւը եւ անոր պատասխանատուութեամբը կըլլայ, երբոր այսպիսի գործածութիւնը պատշաճ եւ օգտակար ճանչցուի եկեղեցւոյն, եւ յանձնուած գումարը հաւատարիմ գրաւականով մը ապահովեալ ըլլայ:

ՃԻ.

Իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ պիտի գտնուի ճիշդ ու մանրամասն ցուցակ ամենայն եկեղեցական անշարժ ստացուածոց, սպասուց եւ ուրիշ կարասեաց ու դրամոց, եւս եւ այն ամենայն բաներուն որ նոյն եկեղեցւոյն ե՛ւ ամէնից կարգը կսեպուին ինչ եւ իցէ իրաւամբ. պէտք եղած

յարակնիք հաշուետուամարն ալ պիտի գտնուի որ եկեղեցւոյն դրամական եկամուտներն ու ծախքերը անոր մէջ գրուին :

ՃԻԱ.

Հայոց եկեղեցեաց ստացուածքներուն անմիջական կառավարութիւնը իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ երեցփոխանին ձեռքն է :

ՃԻԲ.

Երեցփոխանը պատուաւոր ժողովրդականաց մէջէն կընտրուի երեք տարուան համար : Երեք տարին լմընալէն ետեւ նորէն կրնայ հաստատուիլ այն պաշտօնին մէջ :

ՃԻԳ.

Նոր երեցփոխանը պաշտօնը յանձն առած ժամանակին՝ պարտական է ստուգել թէ եկեղեցական ստացուածքները ամբողջ են, ու այնպես յանձն առնուլ զայն ըստ ցուցակին որ ձի յօդուածին մէջ դրուած կանոնովը պիտի գտնուի :

ՃԻԴ.

Երեցփոխանին պարտքն է եկեղեցական ստացուածոց ամբողջ պահուելուն ուշ դնել, եկեղեցւոյն եկամուտները կառավարել, դատաստանական գործողութեանց ետեւէն ըլլալ, եկեղեցական շէնքերու եւ ամոնց նորոգութեանը նայիլ, գանոնք վարձու տալ ուրիշներու, եւ ասոնց նման ամէն տեսակ գործողութիւնք : Ընդհանրապէս ինքը ժողովրդեան կողմանէ դրուած փոխանորդի մը պէս կընէ իր գործողութիւնները. բայց մեծամեծ գործոց մէջ իրաւունք ունի ժողովրդէն մասնաւոր գիր գործակալութեան պահանջելու՝ որչափ որ կարելի է շատը մէկտեղ հաւաքելով : Այնպիսի գործակալութեան գիր ընդունելէն ետեւ, այն գործողութեանց կողմանէ որ նոյն ժողովոյն մէջ որոշուած են՝ այնուհետեւ ազատ մնայ յոր եւ է պատասխանատուութենէ ժողովրդեան առջեւ :

ՃԻԵ.

Տարին որ լմընայ, երեցփոխանը պարտական է ամբողջ հաշիւ տալու ժողովրդեան առջեւ այն ամենայն գործողութեանց համար որ եկեղեցական ստացուածոց մատակարարութեանը մէջ ըրեր է, եւ մասնաւորապէս եկեղեցւոյ գանձանակին ինչ վիճակի մէջ ըլլալուն համար : Յետոյ նոյն հաշիւը կմատուցանէ վիճակաւոր Առաջնորդին :

ՃԻԶ.

Այն երեցփոխանն որ կարգէ դուրս կերպով մը շատցուցեր է եկեղեցւոյն դրամագլուխը, եւ կամ այն պաշտօնը իրեք տարի միակերպ կատարեր է՝ ըստ ամենայնի գոհ ընելով մեծաւորները, իրաւունք կունենայ որ առաջարկուի իբրեւ արժանաւոր մասնաւոր վարձատրութեան ըստ ընդհանուր օրինաց :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՄՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆ.

Մեծ ցաւով սրտի լսեցինք այս օրերս մեր Ռուսաստանի հայկազն եղբարց նա մանաւանդ թէ բոլոր Հայկազանց ըրած մեկ նոր կորուստը : Յովհաննէս Կոմս Լազարեանց՝ որ ոչ ինչ ընդհատ իւր ազնուատոհմ ազգատոհմովը՝ իւր անստգիտ վարուքն ու ազգասէր ոգւովն եւ բարի գործօք ծանօթ էր եւ սիրելի հասարակաց մեր ազգին, եօթանասնեմեան պարարտ ու բազմաբեղուն կեանքը կնքեր է փետրուարի 6/18ին, երթալով ի խնդիր իւր հոյակապ հարցն եւ արեանառու ազգակցացը՝ որոց փառաւոր անունը ժառանգեր էր, ու ոչ միայն անաղօտ էր զայն պահեր հասպա եւ եւս առաւել պայծառացուցեր հայրենեաց եւ օտարաց առջեւ :

Իւր մանրապատում կենսագրութիւնը ուրիշ անգամի թողլով, հոս միայն ազնիւ կենդանագիրը ընթերցողաց առջեւը դնեմք, ու Փեթրպուրկի

M. LE COMTE JEAN DE LAZAREFF.

Nous avons avec une vive douleur participé ces jours derniers à une bien grande perte faite par nos frères, les Arméniens de Russie, ou plutôt par le monde arménien tout entier, dans la personne de S. E. le comte Jean de Lazareff, connu par son illustre naissance, le comte n'était pas moins célèbre et aimé de toute sa nation pour ses mœurs sans tache, son esprit patriotique et ses œuvres charitables. Il a terminé sa carrière féconde le 6/18 février 1858, à l'âge de 70 ans. Il esf allé rejoindre ses illustres ancêtres et ses parents. Héritier de leur nom glorieux, il a su non-seulement le garder sans le ternir, mais encore le rendre plus éclatant aux yeux de sa patrie et des étrangers.

Nous réservant le droit de donner plus tard la biographie détaillée du comte Jean de Lazareff, nous nous contenterons aujourd'hui de reproduire

Հիւսիսային Մեղու ըսուած լրագրոյն մահագոյժը թարգմանեմք, զոր հրատարակեց նաեւ *Տկսա* լրագիրը եւ բազում այլ լրաբուղք Գաղղիոյ :

« Հայոց Մեծաց հնագոյն ու ամենեն անուանի ցեղերեն մեկը, որ դարե մը ի վեր Ռուսաց տե-

son portrait, en y joignant aussi l'article nécrologique publié par le journal de Saint-Pétersbourg, l'*Abeille du Nord*, et reproduit, à l'exemple des *Débats* par plusieurs journaux de France.

« Une des plus anciennes et des plus illustres familles de la Grande-Arménie, attachée depuis

Յովհաննէս կոմս Լազարեան. — M. le comte Jean de Lazareff.

բութեան ծառայութեան մէջ է, Լազարեանց ցեղը կըսեմ, այս փետրուարի 6/18ին իւր գլխաւոր անդամոցը մեկը կորսնցուց, որ է եօթանասնեմեան Յովհաննէս աղա Լազարեան, արդիւնական խորհրդական պետութեան Ռուսաց, ինքնակալին սենեկապետ, Փեթրպուրկի կայսերական հասարակաց գրատունը պատուոյ անդամ, հոգաբարձու եկեղեցեացն Հայոց որ ի Փեթրպուրկ եւ ի Մոսքուա, եւ Լազարեան արեւելեան լեզուաց ճեմարանին

un siècle au service de la cour de Russie, la famille de Lazareff, vient de perdre, le 6/18 février dernier, à l'âge de soixante-douze ans, l'un de ses principaux membres, M. Jean de Lazareff, conseiller d'État actuel, chambellan de l'Empereur de Russie, membre honoraire de la Bibliothèque impériale publique de Saint-Pétersbourg, curateur des églises arméniennes de Saint-Pétersbourg et de Moscou, et de l'Institut-Lazareff des langues

որ ի Մոսքուա, անդամ Փեթրպուրկի բանտից ժողովոյն, եւ բազում այլ ուսումնական ընկերութեանց :

« Յովհաննէս աղայն այր բարեգործ եղեւ, այս բառիս ընդարձակագոյն առմամբը : Իր ճոխութեան մեծագոյն մասը եւ բոլոր իր կեանքը նուիրեց ի բարիս գործել կամ հասարակաց օգտել, եւ իւրոյ ազգին բարոյական եւ մտաւոր յառաջադիմութեանը ձեռնտու հանդիսանալ : Այս ազնուական ցեղին ըրած հիմնարկութիւնները, որոց մէջ Փեթրպուրկի եւ Մոսքուայի հայափառ եկեղեցիները' իրեն առատ խնամոցը նիւթ էին եղած, որ մինչեւ ի շռայլութիւն կերթար : Փերմի կուսակալութեան մէջի գեղեցկաշէն Հայոց եկեղեցւոյն ինքն է հիմնադիր :

« Իր կալուածոցը մէջ եղած հպատակացը հետ' մարդասիրութեամբ եւ բարութեամբ լի, եւթէ դժուարին տարիներուն մէջ կուզեր որ անոնց պահպանութեանն ու պիտոյիցը համար պէտք եղած ծախքերը' իր եկամտիցը վրայէն առնուի, յառաջ քան իր առանձնական ծախքերն ընելու : Ասով, Աղեքսանդր Բ Կայսեր գեղացւոց ազատութեան համար ըրած հրամանը' ինքը մեծաւ փութով ընդունեցաւ :

« Մահկանացու մարմինը դրուեցաւ իր տանը շիրմին մէջ ի մատրան անդ Հայոց որ ի գերեզմանատան Սմոլենսքայ, ոչինչ հեռի ի Փեթըրպուրկէ: »

orientales de Moscou, membre du comité des prisons de Saint-Pétersbourg et de plusieurs Sociétés savantes.

« M. Jean de Lazareff fut un homme de bien dans la plus large acception du mot. La plus grande partie de sa fortune et tout son temps furent consacrés à des œuvres de bienfaisance ou d'utilité publique, et à tout ce qui pouvait contribuer au progrès moral et intellectuel de la nation à laquelle il appartenait. Les fondations dues à la munificence de cette noble famille, et, entre autres, les églises arméniennes de Saint-Pétersbourg et de Moscou, furent de sa part l'objet d'une sollicitude qui allait jusqu'à la prodigalité. C'est à lui qu'est due l'érection de la belle église arménienne que possède aujourd'hui le gouvernement de Périn.

« Plein d'humanité et de bonté pour les serfs de ses domaines, il voulait, dans les années difficiles, que les dépenses nécessaires à leur entretien ou à leurs besoins fussent prises sur ses revenus avant ses dépenses personnelles. Aussi la nouvelle mesure ordonnée par l'Empereur Alexandre II pour l'affranchissement des paysans avait-elle été accueillie par lui avec le plus vif empressement.

« Sa dépouille mortelle a été déposée dans la sépulture de famille, à la chapelle arménienne qui s'élève au cimetière de Smolensk, non loin de Saint-Pétersbourg. »

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԲ

ՕԴ

(Շարայարութիւն եւ վերջ. Տես էջ 42.)

Մրճոլորտը անդադար շարժման մէջ է. ջերմութենէ' հովերէ եւ էլեկտրական երեւոյթներէն յառաջ եկած հոսանքը անդադար անոր այլ եւ այլ խաւերը տակնուվրայ կընեն, իրարու կխառնեն, որով եւ անոր ընդհանուր զանգուածը պէտք է այլայլի, որպէս զի այլ եւ այլ ժամանակաց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնն անոր վերլուծութեամբն իմացուի :

Բայց այս զանգուածը սոսկալի մեծ է : Եթէ կարող ինէաք ամբողջ մրճոլորտը գունտի մէջ դնել եւ կշիռքի մը ճժարէն (*թևրազի թաս*) կախել զայն, միւս ճժարը հաւասարակշռելու համար պէտք էր 581,000 խորանարդ մեթր պղինձ դնել :

Արդ եթէ ենթադրեմք ըստ ոմանց թէ իւրաքանչիւր մարդ օրը 1 հազարակրամ թթուածին կծծէ, թէ երկրիս վրայ հազար միլիոն մարդ կայ, եւ թէ կենդանեաց շնչառութեամբն ու գործարանաւոր նիւթոց ապականութեամբն այս մարդկանց ծծած քանակութիւնը չորեքպատիկ կըլլայ. դարձեալ հարիւր տարուան մէջ բոլոր մարդկային ազգին ծծած թթուածինը վրան' եւ երեք անգամ եւս նոյնչափ թթուածին առելցընելով' հազիւ կկրնան 15 կամ 16 խորանարդ մեթր պղինձ. ուր օդին մէջ 134,000 խորանարդ մեթրին առելի կայ :

Եթէ ըսելու ըլլամք թէ բնութեան օդին մէջ դրած թթուածնին ութը հազարերորդ մասը հարիւր տարուան մէջ կրնան ապականել երկրիս երեսը ափուած անթիւ անհամար կենդանիք, դարձեալ ճշմարտութենէ շատ հեռի կըլլամք :

Ջնորոգուած օդոյն ապականելուն գլխաւոր պատճառն է մարդկան ու կենդանեաց շնչառութիւնը : Մեզմէս բժշկին ըրած փորձերուն համեմատ՝ մարդս մէկ ժամուան մէջ 177 լիտր օդ կծծէ, որուն թթուածինը բոլորովին ածխային թթու կդառնայ :

Համարելով թէ օդը կապականի երբոր իւր թթուածնին երրորդ մասը կորսնցնունէ, կտեսնենք որ մէկ մարդուն ժամուան մը մէջ ծծած օդն է 537 լիտր, կամ 13 խորանարդ մեթր 24 ժամուան մէջ : Թէպետեւ Պ. Տիւմա հնչակաւոր բնալոյծն այս քիչը չափազանց գտնելով՝ մարդուս 24 ժամուան մէջ ապականած օդոյն քանակը 8 խորանարդ մեթր միայն կդնէ :

Այս ըսածներէս կիմացուի որ օդի մը ապականած կըսենք երբոր մէջը ածխային թթու ըլլայ. ուրեմն կիմտեւի թէ ուր ածխային թթու կայ՝ հոն բնակիլը մարդուս կենաց վնասակար է, որպէս յայտնի կտեսնուի նաեւ Պ. Պլան բնալուծին շինծու մթնոլորտներուն մէջ ըրած հետազայ փորձերէն :

Որոշեալ մեծութեամբ գոց սենեկի մը մէջ ածուխ վառեց՝ ուսկից շատ մը ածխային թթու կելլէ, եւ խողոր շուն մը մէջը դրաւ, որ շուտ մը սկսաւ անհանգստութեան նշաններ տալ. ածուխը վառելուն վրայ հազիւ տասը վայրկեան անցեր էր՝ կենդանին ոգեսպառ ընկաւ, եւ քսանըհինգ վայրկենէն մեռաւ :

Նոյն սենեկին մէջ հրաց մը կար՝ որ դէռ պայծառ կվառէր, եւ շանը մեռնելնէն 10 վայրկեան ետքը այն եւս մարեցաւ :

Այն ատեն օդը ժողվեցին եւ վերլուծելով տեսաւ որ 4,61 ածխային թթու, 0,54 ածխաժանգ (oxyde de carbone) եւ 0,04 ածխացեալ ջրածին կայ մէջը :

Գոց տեղ մը այլ եւ այլ կենդանիք դրին, եւ հոն շատ մը շուտ ածխային թթու տարածեցին, որպէս զի տեսնեն թէ անշնչութեան գլխաւոր պատճառն ինչն է թէ չէ. եւ տեսան որ շուն մը առանց մկկէն մեռնելու՝ բաւական ժամանակ եւս կդիմանայ, եւ ընդհակառակն գործելի վառուած սենեկին մէջ մկկէն ընկեր մեռեր էր՝ ուր շատ աւելի քիչ ածխային թթու կար :

Ուրեմն անոր պատճառն է ածխաժանգը : Թէեւ 100 մասն օդին մէջ 4 կամ 5 մասն այս ժանգէն գտնուի՝ մկկէն ճնճղուկ մը կմեռնի. իսկ այն մթնոլորտին մէջ որ 100 մաս օդին մկ մասը իրմէն է, ճնճղուկ մը երկու վայրկեան հազիւ կրնայ ապրիլ :

Այս ըսածներէս կրնամք հետազայ հետեւանքն հանել : Այն մթնոլորտին մէջ որ 100ին 5 կամ 6 մաս գուտ ածխային թթու ունի՝ շնչառութեամբ կամ այրմամբ գոյացած՝ հրագի բոցը կմարի, եւ թէպետ կենդանիք կամ մարդս չմեռնին, սակայն շնչառութիւնը դժուարին կըլլայ, եւ տաք արիւն ունեցող կենդանիք մեծ անհանգստութիւն կզգան :

Լերանց անօսր ւցած կամ բարակցած օդը մարդկանց տարիքին ու առողջութեանը համեմատ կազդէ, եւ թէպետ ամենուն արեան շրջանն ու շնչառութիւնը կշտնայ՝ բայց անհաւասար համեմատութեամբ :

Սպիտակ լերան վրայ՝ ծովու երեսեն 3,910 մեթր բարձր, գաղղիացի Սոսիւր բնագիտին եւ իւր ընկերաց շունչը բռնութեան, եւ քանի մը վայրկեան անշարժ մնացին :

Ո՛րչափ բարձր ելլէ մեկը, այնչափ աւելի հարկաւոր է որ ստեպ ստեպ անշարժ կենայ. վասն զի անշարժ կեցած ժամանակ ամենեւին մարդ շնչառութեան նեղութիւն չկրեր. տափարակ դաշտի վրայ խօսելուն պես բնաւ չյոգնիր՝ ոչչափ եւ աւելի բարձր ձայնով խօսելու ըլլայ. կրնայ իսկ ծուխ քաշել առանց նեղութեան. բայց քանի մը վայրկենէ աւելի չկրնար ոչ վազել եւ ոչ քալել, մանաւանդ վեր ելլելու ժամանակ :

Երբեմն նաեւ մարսողական գործարանաց այլայլութիւն կզգան մարդիկ աւելի կամ նուազ սաստկութեամբ ըստ կազմութեան իւրեանց, եւ ծովէն զարնուելուն պես ախորժակնին գոցուելեն միջէն փսխում կրնան ունենալ :

Այս բնախօսական երեւութիւն ոչ սակաւ պատճառ կուտան նաեւ այն բազմատեսակ աշխատանքն ու քննատութիւնը որ այսպիսի համբորդութեանց մէջ անհրաժեշտ են : Այս եւս յայտնի է որ քիչ մը կենալով մարդուս բնութիւնը կվարժի ու առջինին պես անօսրացեալ օդեն նեղութիւն չզգար : Բարձր Փերուին մէջ քաղաքներ ու գեղեր կան որ ծովուն երեսեն 3,900 եւ 4,350 մեթր բարձր են, եւ մեջի բնակիչքը բարձրաբնակ ըլլալնուն համար ոչ երբեք նեղութիւն կկրեն :

Այս երեւոյթները կրնամք ուր եւ իցէ ժամանակ կենդանեաց վրայ տեսնել երբոր զանոնք օդանաւ մեքենային ընդունարանին տակ դնենք : Անօսրացած օդին մէջ շնչառութեան երագութիւնը դիւրաւ կմեկնուի՝ շունչ առած ժամանակնիս թոքերուն մէջ նուազ չափով թթուածին մտնալնէն. այնպէս որ եթէ օդը աւելի անօսրանայ՝ անշնչութեամբ մահ կպատճառէ :

Պատկերին մէջն (էջ 43) եղածին պես աղաւնի մը ապակիէ ընդունարանին տակ դնենք. կտեսնենք որ ուրախ գուարթ կթռչըտի: Փոխենք ընդունարանին տեղը, օդանաւին վրայ դնենք. դարձեալ կթռչըտի. բայց ընդունարանին մէջի օդը քիչ մը որ պարպենք՝ որով

կաճօսրացրնեմք զայն, կտեսնեմք որ աղաւնւոյն զուարթութիւնը կերթայ, կմռի, եւ երբ քիչ մըն ալ օդը պարպեմք, բոլորովին խեղճը կիյնայ կանշնչացայ : Ուրեմն այս փորձես յայտնի երեւի որ աճօսրացեալ օդոյն մէջ կենդանեաց պես մարդս ալ ճեղուքիւն կրաշէ. եւ երկրորդ, առանց օդի ոչ մարդ, ոչ կենդանի չեն կրնար ապրիլ :

Իրաւ է որ թռչունք այնչափ կբարձրանան ուր օդը շատ աւելի նօսր է քան թէ երկրիս վրայ եւ բնաւ ճեղուքիւն չեն կրեր, բայց կազմուածքնին այնպես եղած է որ անդադար կարող են օդին հետ իրենց ներքին ճեղանիւթը հաւասարակշռել : Օդը միայն իրենց թոքը չմտներ. գանձական խոռոչնին (cavité abdominale) ու նաեւ ոսկորնին լեցուն են օդով. եւ մթնոլորտին մէջ իրենց բարձրանալուն կամ ցածնալուն համեմատ՝ կրնան շնչառութեամբ լեցընել կամ պակսեցընել օդային խորշերը :

Անօսրացեալ օդը շնչառութեան եւ արեան շրջանին գործարանաց գործողութիւնը երազելով՝ զանոնք աւելի ենթակայ կընէ բորբոքման, որով տկար կուրծք ունեցող անձինք մեծ վտանգի մէջ կիյնան. թպհտես երբեմն կասկածաւոր կուրծք ունեցող հիւանդներն եւս լեռներու մէջ անվնաս բնակած են :

Շատ տաք մթնոլորտին մէջ մարդուս բոլոր գործարանները ուժէ կիյնան, մտաւոր ու բարոյական կարողութիւնը կտկարանան : Երովպիոյ հրատոչոր երկնքին տակ մարդուս մարմնոյն պես միտքն եւս չլատած է, որ ընդհակառակն այնչափ տաք չեղած կլիմաներուն մէջ — որպիսի են Եւրոպիոյ հարաւային կողմի երկիրները — նորէն իւր եռանդն ու կորովը ձեռք կբերէ ;

Շատ ցուրտ կլիմաներն եւս շատ տաք կլիմաներուն պես մարդուս մտքին վնասակար են :

Տաք ու ճախճախուտ երկիրներ՝ ուր մեռած բուսական նիւթեր տաքին ու խոնաւութեան ճգուած են, մանաւանդ մեծամեծ գետերու բերանը, բազմաթիւ ճեղեղատներ ընդունող ծոցերուն ցամաքը, վերջապես ուր որ անուշ ջրեր կուգան աղի ջրերու հետ կխառնուին՝ երկրին օդը ոչ երբէք առողջարար կըլլայ :

Արեւադարձից տակը այսպիսի երկիրներ շատ կան, եւ դիտուած է որ անձրեւներէն ետքը երբոր գետինը կսկսի չորնալ, այն ժամանակ վատառողջութիւնը կսկսի : Քոլոմպիոյ Սանթա-Ֆէ-տէ Պոկոթա ըսուած մայրաքաղաքին արեւելակողմը Սուրբ Մարտինոսի ընդարձակ դաշտեր կան, ուր ամեն տարի անձրեւային եղանակէն ետքը մեկէն չերմերը կսկսին. եւ այն ժամանակ բաւական է թէ լեռնաբնակներէն մեկը դաշտը իջնայ՝ մեկէն կհիւանդանայ :

Օդոյն ունեցած էլեկտրականութիւնն ու մէջէն անցած լուսոյ ճառագայթները՝ կենդանի հակաց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին : Թէ մարդիկ եւ թէ բոյսր արեւուն ճառագայթներէն զրկուելուն պես կճռոզին ու թոռմին : Քաջաբոյս տունկ մը առ, տեղ մը դիր ուր արեւուն ճառագայթները չզարնեն, կըտեսնես որ ինչպես քանի մը օրուան մէջ առջի պայծառ կենդանութիւնը կերթայ ու կչորնայ :

Վերջացընեմք հատուածնիս ըսելով որ օդը բնութեան երեւոյթներէն շատին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի. ինքը կուտայ մեզի քրքմահանդերձ՝ վարդամատն ու կապուտակագեղ արշալոյսը, քաղցրասիւք ու կարմրավառ վերջալոյսը, երփներանգ ծիածանն ու երեկոյեան քաղցրաբոյր գեփիւռները :

ՈՐՔԱՆ ԻՄ ԵՒ ՏԱՊԱՆ.

Որքան իմ... ոճ ոչ եւս է ինձ. այլ իւրն ուղ
Դրախտածաւալ գերդ գարնան սիւքն է անուշ.
Ի դոյն՝ յորժամ կենաց գինեւ ճոճի մուռ՝
Առ գալ ի լոյս յայգն իմ սըրտիս առնեմ մուտ :

Տապան... չունիմ դեռ եւս, այլ ինձ տացի՛ ուայն.
Զիր ճոխութիւն քան զայն անշուշտ եւ անջան.
Ըզմին՝ ունիմք երբ մեր դեռ ոչ ինչ այլ կայ,
Ցայնժամ եւ զմիւսն երբ ունել ոչ ինչ մընայ :

Մին որպես միւս ճանգըստոցի տըւան կայք.
Անդ ճանդերձիմք յոր անգիտակն եմք՝ կեանք... վայք.
Եւ աստ ըզխոնջ արկանեմք քայլս ի յանդորր՝
Ի ստուերն առնուլ շունչ՝ ի միւս ոտն ուղեւոր :

Որքան՝ ի վարդ երկինս ունի գեղաշուրջ,
Եւ յոսկեփայլ գըրգի երազս եւ անուրջ.
Թեւ ուղեկից գուարթնոյն ի ճա ճովանի.
Եւ մայրենին յերգ քուն անոյշ ճեղանի :

Տապան՝ գերկինս եւ ինքն ունի զամայիլն.
Պըսակ ծաղկանց շուք ճեղտաբոյր եւ ըզմոյն.
Երգ՝ ըզբըզգիւն որդան կամ ճիչ ճրնճղղկին,
Հընսկող ըզվիմ մի, գերկնասլաց կամ ճոճին :

Են երկոցուն եւս արտասուք, ժըպտից գեղ.
Երբեմըն քաղցր, երբեմն աղի, ցօղ կամ տեղ.
Առ երկոքումբ եւս են աղօթք, ուխտ եւ յոյս,
Եւ երկոքին ձրգեն յերկինս մեր զաչկունս :

Նիւնջ աճուշակ ուներ փափկիկկ որորան,
Ըզնիւնջ ուներ գիւր աճկետ իւրն իսկ տապան.
Ցարշալուսոյն աճող բանիւն բիբք ի փայլել,
Եւ ասա՛ փակիւն յայլ իմն այգուն չիաճդուրժել :

Ցորրան բողումբ ըզխաճճարուրս եւ ըզբարձ .
Եւ սըրտաբիւդ վազեմբ յողջոյնըս կենաց .
Ուի տապանի բողցուք մարմին եւ ըզյօղ,
Ո՛ն, ի գիշեր... քէ վարդավառ յառաւօտ :

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ.

Ա.

Մեր Աղաւնին իւր առաջին, երկրորդ եւ երրորդ տարւոյն ընթացիցը մէջ թեպետ շատ նիւթերու վրայ խօսեցաւ, բայց ժամանակ չգտաւ Բնական պատմութիւն կամ Բնապատմութիւն ըսուած հարկաւոր գիտութեան վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ տալու. այսուհետեւ կխոստանայ իւր ընթերցողացը այս օգտակար ու միանգամայն զուարճալի գիտութեան վրայ երկարօրէն ու ստեպ խօսելու. եւ որպէս զի ընթերցողք եւս սիրով կարդան ու միտք պահեն, պիտի ջանայ իրենց չորս դին պատած զարմանալիքը մեկնելով՝ այն մեծ գիտութեան վրայ հետաքրքրութիւններին վառել, բնութեան մեծութիւնը, հարստութիւնն ու գեղեցկութիւնը ճանչցընել, ու սրտերնուն մէջ բորբոքել այն հրաշալի բնութեան Ստեղծողին վրայ զարմանք , սէր ու մեծարանք :

Ցիրաւի մեծ ամօթ է մարդուս որ բոլորտիքն եղած գեղեցիկ ու զարմանալի բաները չգիտնայ, անոնց պատճառը չհասկընայ : Ինքը որ արարածոց թագաւորն է, մի՛թէ պէտք չէ որ իւր իշխանութիւնը՝ ինքզինքը ճանչնայ : Կրնա՞յ օտարի մը պես անցնիլ ու անտարբեր աչքով նայիլ այն հիանալի պալատին վրայ զոր Աստուծոյ ձեռքն իրեն համար կառուցեր է:

Բարեկիրք դաստիարակութեան գլխաւոր հիմանց մէկը պէտք է ըլլան բնական գիտութիւնները. եւ յիրաւի, վասն զի բնութեան ուսմամբն է միայն որ կրօնը, բարոյականը, ողջմտութիւնը, պարզ ու պարկեշտ ախորժակները կրնան մարդուս սրտին մէջ հաստատուիլ : Այս բողունք. զբօսանք ու զուարճութիւն սիրողին համար եւս միթէ տիեզերաց տեսարանէն աւելի ազնուական ու անտրտում ուրախութեանց յորդառատ աղբիւր կրնա՞յ գտնուիլ :

Այս բանիս հաստոզուելու համար բաւական է որ աչքերնիս մէկ մը սլիսարիս վրայ դարձնեմք : Որպիսի՛ հրաշանկար պատկեր : Լուսանշոյլ աստղերը կապուտակ պալատի մը մէջ հանդիսի համար ժողվուած փառաւոր կոչնականաց պէս երկնից կամարին վրայ հեզաբայլ կշրջին կթաւալին : Ովկիանոսը մերթ խաղաղաւէտ՝ մամռապատ ու ժայռալից յատակեն նորածին տղու մը պէս կճչէ, եւ մերթ ալեսաստ՝ վրայ հասած թշնամւոյն դէմ համագունդ գէնք առնելու վազող ազգի պէս աներեւոյթ կզոռայ: Երկիրս սիրով ու երախտագիտութեամբ կնայի արեւուն վրայ որ կանաչազարդ դալարիքը իրեն վերարկու կղրկէ, եւ գեղեցկագոյն ծաղկըները պսակ : Կենդանիք իրենց հասարակապետութեանց օրինօքը, ճարտարութեան բնական ազդեցութեամբն ու այլ եւ այլ բնաւորութեամբ ու սովորութեամբքը՝ օղը, ջրերն ու դաշտերը կզարդարեն : Հողագնտոյս խորունկեն մինչեւ երկնքի ծայրը զօրաւոր էլեկտրական շղթայ մը երկնցած՝ բոլոր հակերը իրարու հետ կկապէ. լուսինն աղօտ լուսոյն տակ ծովը կդողդոջէ, եւ մինչեւ հեռաւոր աստեղաց ծաւրութիւնը աւազին հատիկը կզգայ : Ամեն բան կենդանութիւն ունի, ամեն բան կփայլի, կծաղկի ու սքանչելի ներդաշնակութեան մը մէջ է. ամեն բան մշտամռունչ ու յաւտնաբարբառ երգերով Արարչին կատարելութիւնները կհռչակէ : Ո՛վ որ աչք ունի՝ պէտք է տեսնէ այս բաները, խելք ունեցողը պէտք է հասկընայ, ձայն ունեցողը պէտք է օրհնէ :

Բայց աւելի մօտեն զննենք այս հրաշազան անթիւ անհամար հակերը : Վասն զի անկշռելի նուրբ ու զօրեղ հեղանիւթներն որ աշխարհաց հաւասարակշռութիւնը կպահեն, անգործարան գոյացութիւններ՝ որ հողագնտոյս ընդերքեն կելլեն ու երեսին. վրայ կտարածուին, երկրիս վրայ սփռուած կանաչազեղ՝ ծաղկաւետ ու պտղաւետ տունկերը, կենդանի արարածները՝ կենդանաբուսեն սկսեալ մինչեւ ի մարդս որ բնութեան թագաւորն է ու քաւանայ, կարժեն որ քննեմք սովրիմք ու հասկընամք, վասն զի լի են մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ :

Այսպէս ահա մբնոյորտը սոսկալի գիւարան մի է՝ յորում աստուածային իմաստութիւնն ու ամենակարողութիւնը դրեր է ու կպահէ էլեկտրականութիւնը, մագնիսականութիւնը, ջերմութիւնը, լոյսը, այս զօրութիւնները կըսեմ որ նախախնամութեան ձեռքը միմիկ գործիք են, ու ասոնցմով ամենայն կենդանի ու անկենդան հակերը կարթընցընէ, կվառէ, հոգի կուտայ, կծաղկեցընէ ու կբազմացընէ : Մբնոյորտը հայելի մի է որ մեր աչքին լուսոյ ճառագայթները կերեւցընէ. այնպիսի միջնորդ մի է որով ականջնիս արարածոց ձայները կլսեն, առուակի մը խոխոջանքն մինչեւ որոտման շառաչմունքը, մինչեւ

միջատաց բզզանքը, միևչեւ մարդուս հրաշալի խօսակցութիւնը : Մբնոյորտը կենդանութեան մեծ ընդունարանը՝ ովկիանոսն է, յորում գործարանաւոր էակները իրենց կենդանութիւնը կծծեն ընչառութեամբ. անկից կելլեն անդադար օդով լոյսն ու ջերմութիւնը, սիրուն դալարիք, գեղապայծառ ծաղկունք, եւ ամեն շարժող, փայլող, խօսող ու ծիծաղող բաներուն գեղեցկութիւնն ու վայելչութիւնը անով կաւելնան :

Նոյնպես նաեւ այս երկիրս որ առանց դիտելու ուրիշներուն տակը կկոխեմ՝ իւր ընդերացը մէջ անթիւ անհամար հարստութիւններ ունի : Մեր հողագունտը այսպես կարծրանալու եւ մարդուս բնակութեանը յարմարելու համար ինչ սոսկալի ճայթմունքներ, պատառումներ, շարժեր ու ողողմունքներ ունեցեր է. այնպես որ երկրիս խորերն իջնելու ատեն հողի կարգերը մէյմէկ աշխարհաց աւերմունքներովը պատած են : Բոյսք եւ կենդանիք մեծամեծ ու անկորնչելի հետքեր թողած են մանուագոյժ քարանձաւներուն մէջ. իրենք ալ հոն իրենց մարմարիոնեայ գերեզմաններուն մէջ մումիաներու պես պառկած ու մարմարիոն դարձած են : Հոն բազմադարեան ժամանակէ ի վեր խորունկ քուն կքաշեն՝ մեր ճարտարութեան այցելութեանը սպասելով՝ բոլոր այն գոյացութիւնները, զորս մարդիկ պիտի երթան հանեն իրենց կարօտութեանը եւ կամ գեղխութեանը գործածելու համար. ասոնցմէ են ամեն տեսակ հանքային ածուխները :

(Շարունակութիւնը յաջորդ թերթով :)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ·

ԴԱՂԴԻՍԿԱՆ ՀԱՅԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ.

Մեր սիրելի ու պատուական բարեկամը, Պ. Ռոմեն Քոռնիւ, այս օրերս մեզի քննադատութիւն մը հաղորդեց այն տաղին վրայ զոր մեր տառապեալ ու անձկալի Հայրենեաց բղուառութիւններն ու բոլորանուէր սէրը ազդեր էին մեզ նուագելու : Այս քննադատութիւնը գրեր է Պ. Ճուլիոս Ռուքէթ իւր մէկ նամակին մէջ առ բարեկամն իւր Պ. Ռոմեն : Պ. Ռուքէթի անունը այնչափ հռչակաւոր է Գաղղիոյ մատենագրութեանը մէջ՝ որ մեզի անծանօթ չէր կրնար ըլլալ : Արդեն կյարգէինք մենք քերթողն ու հանճարը. Պ. Ռոմենի ձեռքով ծանօթ եղեւ մեզ նաեւ մարդն եւ իւր ազնուութիւնը : Իր քովն էր որ անցեալ օրերը բախտ ունեցանք անգամ մը Պ. Ռուքէթին հետ հանդիպելու : Մեր իսկ յանգիտս՝ մեր սրտերը՝ հոն կսպասեն եղեր իրարու հետ տեսակցելէ : Պ. Ռուքէթ այն սիրալիր ու առատամիտ հոգւոց մէկն է զոր կարծես թէ միշտ ես սիրեր. որոց հետ առջի անգամ մը տեսնելուդ՝ կատարեալ համամիտութիւն մը կզգաս.

Ոչ գրեմք մեր առ Պ. Ռուքէթ, մեր քերթուածին վրայ ըրած ներողամիտ դատաստանին համար շնորհակալ լինելու, սակայն քաղցր պարտք մը կհամարիմք մեր խորին երախտագիտութիւնը հրապարակաւ իրեն յայտնելու : Յանկալի առիթ մըն է ասիկայ՝ որով մեր Հայկազն եղբարցը կուզեմք ծանօթացունել անուանի մատենագիր մը, առատամիտ սիրտ մը, վերջապէս՝ *հայասէր* մը : Զինքը պիտի մեծարեն հոքա, եւ պիտի սիրեն այն օտարականը՝ որ իրենց հետ իրենց ցաւերը կզգայ, միևչեւ անգամ մը նաեւ ինքզինք Հայ կկարծէ...: Պիտի սիրեն զինքը նաեւ մեզի տուած քաջալերու-

SYMPATHIES FRANÇAISES POUR L'ARMÉNIE.

Nous devons à l'obligeance de notre cher et bon ami M. Romain-Cornut la communication d'une critique sur les vers que nous ont inspirés les malheurs de notre pauvre et bien-aimée patrie et l'amour que nous lui avons voué. Elle fait partie d'une lettre adressée à M. Romain par un de ses amis, M. Jules Rouquette. M. Rouquette est assez connu dans le monde littéraire pour que son nom ne nous soit pas resté jusqu'ici étranger. Nous avions appris déjà à apprécier le poëte et le génie, M. Romain nous a mis à même de connaître l'homme et sa bonté. C'est chez lui que ces jours derniers nous avons eu le bonheur de rencontrer une fois M. Jules Rouquette. C'est là qu'à notre insu nos cœurs s'étaient conviés. M. Jules est une de ces âmes aimantes et généreuses qu'il nous semble avoir toujours connues; avec lesquelles la plus parfaite entente s'établit à la première entrevue.

Nous n'écrivons pas à M. Rouquette pour le remercier du jugement bienveillant qu'il porte sur nos vers, mais nous nous faisons un devoir bien doux de lui rendre l'hommage public de notre profonde gratitude. Nous sommes heureux de faire ainsi connaître aux Arméniens, nos frères, un écrivain remarquable, un cœur généreux, un *philarmène* enfin. Ils sauront l'apprécier; ils l'aimeront pour avoir compati à leurs douleurs, pour s'être une fois senti Arménien..... Ils l'aimeront pour les encouragements qu'il veut bien nous accorder. Nous étions loin de nous attendre à un aussi grand succès.

թեացը համար: Այսպիսի մեծ յաջողութեան մը ակնկալութիւն բնաւ չունէիք: Մեր տկար տողերը արժանի էին իւր գովաբանութեացը: Ահա հարցումն զոր կընեմք մեք մեզի, գուցէ եւ մեր հայ եւ օտար ընթերցողացմէ ասոնք եւս՝ որ արժանի համարեցան ընթեռնուլ զայն: Բայց սակայն Պ. Ռուքէթի բերնեն այս գովեստը լսելնուս չենք զարմանար: Սիրտն զսիրտ շարժեց:

Ահաւասիկ Պ. Ռուքէթի թղթոյն հայասիրական հատուածը:

Փարիզ, 26 Մարտ 1858

Սիրելի Բարեկամս,

Ամենամեծ ախորժանօք ընկալայ զ*Աւետարերն Հայաստանեայց*. Խորհն Վ..ին գիս իւր յիշմամբը պատուելը՝ տարակոյս չկայ որ ինծի համար մեծ բան է. բայց ուրիշ բան մը կայ զոր ես այս պատուհեն առելի վեր կհամարիմ. այս է՝ գեղեցկահիւս տողեր կարդալ. զդոյն զայդ ուրախութիւն խորին կերպով զգացի ես յընթեռնուլ իմ անդ գթարգմանութիւն Խորենեան բերրուածոյն *Օրհնեալ որք սիրեն զհոգ Հայաստան*: Ա՛հ, սիրելիդ իմ բարեկամ, այս բերրողական հատուածոյն զգացմունքները, նկարները, կորովալից խոյանքներն, իմաստուն դարձուածներն ու պերճախօսութիւնը կարդալուս ատեն՝ մեծապես ցաւեցայ որ մարդկութիւն զուրկ է ի պարգեւ անտի լեզուաց՝ զոր Աստուած տասուերկու ձկնորսաց շնորհեաց: Ցայտ իսկ է որ իմ զգացած ախորժակս կրկին պիտի ըլլար՝ թէ կարող ըլլայի բնագրին վրայ կարդալ, վասն զի այս թարգմանութիւնը, թէ եւ աղուոր յոյժ ինքնին, բայց պետք է որ բերրողական բուրմունքեն կորուսած ըլլայ, որ ամանէ աման բափելուն միշտ կցնդի:

« Կաղաչեմ որ իմ անունով շնորհակալ ըլլաս բերրողին ու թարգման՝ իմ անկեղծ գարմացմանս: Իւր եռանդուն հայրենասիրութիւնը գիս խանդաղատեցոյց. եւ գիտես որ հայրենասիրութիւնը ինչ յարգ ունի Գաղղիայ: Սիրտս բախանցեց այն խոր դառնութիւնը, այն թաղցր եւ փափուկ փափագը, ու այն տխուր անուշութիւնը՝ որ այս բերրուածոյն տիրական գծերն են: Համառօտ ասել, ընդ Տեառն Խորենայ սխրացայ ու պահ մը սիրեցի այն շքեղ Հայաստանը, ու պահ մը եւ ես Հայ եղայ:

Այս յետին պատրանացս տպաւորութեամբն է որ կաղաչեմ գՆորհն Վարդապետ ընդունել սիրալիր գաջ հայրենասիրական եղբայրակցութեան, եւ..... կուզեի ըսել՝ բերրողութեան: Ներէ ինծի այս յափշտակութիւնը. բայց աղուոր բանաստեղծութիւն մը կարդալուս ատեն՝ մարդ կփափագի եւ ինքնին բանաստեղծ ըլլալ:

Մնամ քեզ, սիրելի բարեկամ, եւ սիրուն ընտանեացդ անձնանուէր,

ՅՈՒԼԻՈՍ ՌՈՒՔԷԹ.

Nos faibles vers ont-ils bien mérité ces éloges? Telle est la question que nous nous adressons et que s'adressent probablement avec nous ceux de nos lecteurs arméniens ou étrangers qui ont daigné en prendre connaissance. Dans la bouche de M. Rouquette, cette appréciation ne doit pas d'ailleurs nous surprendre : Le cœur a touché le cœur!

Voici la lettre de M. Rouquette à M. Romain-Cornut.

Paris, 26 mars 1858.

Mon cher ami,

« J'ai reçu avec le plus vif plaisir le *Messager de l'Arménie*. Que M. Calfa m'ait honoré de son souvenir, c'est sans doute beaucoup pour moi; mais il est une chose que je mets au-dessus de cet honneur, c'est la joie de lire de beaux vers; et cette joie, je l'ai bien profondément éprouvée en lisant la traduction de la pièce de vers de M. Corène Calfa intitulée : *Bénis soient ceux qui aiment la pauvre Arménie*. Ah! mon cher ami, à la lecture des sentiments, des images, des hardiesses, des tours savants, de l'éloquence de ce morceau de poésie, j'ai bien vivement regretté que l'humanité ne fût pas douée de ce don des langues dont Dieu gratifia autrefois les douze pécheurs de l'évangile. Sans doute le plaisir aurait été doublé si j'eusse pu lire dans le texte original cette traduction si belle en elle-même mais qui a dû laisser perdre de ce parfum poétique qui s'évapore toujours par le transvasement.

« Veuillez avoir l'obligeance de remercier en mon nom M. Calfa et d'être auprès de lui l'interprète de mon admiration bien sincère. J'ai été ému de son ardent patriotisme, et vous savez qu'en fait de patriotisme on s'y connaît en France; j'ai été pénétré de cette amertume profonde, de ce regret doux et tendre, de cette suavité triste qui forment les traits dominants de cette poésie; pour me résumer en quelques mots, j'ai admiré, j'ai aimé un instant avec M. Calfa cette splendide terre de l'Arménie, et un instant, j'ai été Arménien.

« C'est sous l'impression de cette dernière illusion que je prie M. Calfa d'accepter une bonne poignée de main de confraternité patriotique et... j'allais dire poétique. Pardonnez-moi cette usurpation. Mais quand on lit de belle poésie, on voudrait tant être poëte!..... »

Tout à vous, mon cher ami, et à votre charmante famille.

JULES ROUQETTE.

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքին առաջնորդը Գերապատիւ Բագրատունի Կարապետ Վարդապետը հետագայ նամակս գրած է առ Արժանապատիւ Գաբրիել Առաջնորդ Վարդապետ Այվազեան:

Գերապատիւ Հայր Արգոյ եւ Ազգասէր.

Ընդ Դրիմեցի բարեպաշտ ուխտաւորաց ընկալայ զերկոսին ձշմարտասոյց գրքոյկդ, յորս կենդանագրին իրաւախոհ Հոգւոյդ անտեսեղծ վարդապետութիւնք առ Հայաստանեայցս Առաքելական սուրբ Եկեղեցի. կրկնեցի եւ երեքկնեցի գընթերցումն

եւ զամ քան զզամ գոյ լիացեալ ի հոգեպարար նոցին բանից:

Անքննելի են խորք աստուածային անճառելի իմաստութեանն, զի ընդ դարս դարս ի պայծառութիւն ողջամիտ եւ ուղղափառ վարդապետութեան Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ ոչ անտես առնէ հասուցանել ճշմարտութեանն ջատագովս, որպէս զարդիս գԶերդ Գերապատուութիւն ընդ Գերապատիւ երկուց Հարց ընտրելոց:

Անբաւ ուրախութիւնս այս Սուրբ Եկեղեցւոյ Բրիստոսի, զի առ ընկալաւ ի գիրկս իւր վերստին զհարազատ ծնունդս իւր հոգեւոր Երկանց: Կախեցան կտակարանք նորա երբեմն ի կոդերց ուռեաց ի նշանակ անպտղութեան, բայց արդ ընդ միոյն զհարիւր առատաձեռնեն:

Ցնծասցէ Հայաստան ընդ անպարտելի ախոյեանս իւր, զի ոչ յայլ ուստեքէ, այլ ի նոյն յարմատոյ հառ ի ձեռին վառան անկործանելի, զի քէ որդիք ամօթալեաց ընդհարցին ի նա, փշրեսցին անկանգնելի: Զինչ այսուհետեւ լարիցեն բակարդս որոց յայտնի են գործք իւրեանց, զի են ունայնք: Մի այլ լսելի լիցին կեղերջական մրմունջք ի տանս Հայկեան առ սպառել գիտութեան. ահա նոր Սահակ եւ Մեսրովբ խաչ ի յուսի բանան զասպարէզ լուսապայծառ իմաստութեան, եւ ջամբեն լիուլի որոց կարօտին, եւ ոչ վարձ գկրօնափոխութիւն եւ զհամազգայն առելութիւն, այլ զսէր եւ զազգասիրութիւն խնդրեն:

Մեզ աննրաժեշտ մնան պարտիք մադրել ի Տեառնէ, ո Գերապատիւ Տէր, պահել զՁեզ անփորձ եւ անսասան, եւ զօրավիգն լեալ յամենայն գործառնութիւնս Ձեր բարիս, լցուսցէ զիմափազ Ձեր եւ համայն Ազգայնոց ի փառս անուան իւրոյ, ի պայծառութիւն առաքելական ուղղափառ սուրբ Եկեղեցւոյս:

Մեծաւ յարգանօք ողջունեմ զԳերապատիւ Սարգիս Վ.արդապետ Թեոդորեան եւ զԳերապատիւ Ամբրոսիոս Վ.արդապետ Գալֆայեան, խնդրելով զի եւ յանուն մեր զերկուս օրինակս Մասեաց Աղաւնոյն անընդհատ շարունակեսցէ, ապահով լինի նոցին առ մեզ հասանել՝ երբ ի Կարին ուղղեսցին առ Մեծայարգ Կարապետ պատուելի վարժապետ Մ. Չաքարեանց, դասատու Հայկարանութեան ուսումնարանի Աբծնեան ընկերութեան Հայոց Կարնոյ:

Մնամ Գերապատուութեան Ձերում խորին յարգանօք

Ն. Ծ.

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ.Ա.ՐԴԱՊԵՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Առաջնորդ Սուրբ Կարապետի Վանից Մշոյ.

1857, Սեպտեմբերի 9. ի Վանս սուրբ Կարապետի Մշոյ:

Ա.ՐԹԻՆ-ՊԼՑ. — Մայրաքաղաքիս լրագիրներուն տուած տեղեկութիւններէն կիմանանք ռուսախութեամբ, որ Վ.սեմափայլ Արքին-Պէյ մերազգի ռուջական բազդաւագետը՝ դարձեալ ընտրուեր է Ոստիկան վաճառականութեան եւ եգեմտից Եգիպտոսի Փոխարքայութեանը: Որչափ այս ընտրութիւնը փոխարքային Վսեմափայլ Պէյին վրայ ունեցած համարմունքը կցուցընէ, նոյնպես ալ մեր սիրելի Իշխանին առիթ պիտի տայ դարձեալ, իւր սակաւագիւտ յաջողակութեամբն ու գործունեութեամբ, իւր՝ որով եւ ազգիս անուանը նորանոր գովութիւն ու փառք յաւելցընել օտարաց առջեւ:

Ե.ՐՎ.ԻԶ.Ն Է.Ֆ.Ն.Տ.Ի. — Արեւելեան բժշկական ընկերութեան ժողովը Յունուարի 28ին արտաքոյ կարգի նիստ մը ընելով հայազգի Մեծապատիւ Բժիշկ Սերվիչեն Է.Ֆենտին իբրեն նախագահ ընտրեր է: Այս պեղեցիկ ընտրութիւնը՝ ինչպես Մեծապատիւ Բժիշկ Բարունակ Պէյը կգրէ « մեծ պատիւ կրնէ ազգերնուս, » որպես եւ նորընտիր Նախագահին գիտութեանն եւ հանճարոյն, որուն դարմեալ հանդես ըրեր է իր ընտրութեանը վրայ խօսած հանճարեղ ատենաբանութեամբը:

ՄԱՆՈՒԷԼ ԱՂԱ ՇԱՇԵԱՆ Կ. Պոլսոյ արքունի բժիշկը յունուարի 9ին հանգեաւ ի Տէր, ի սուգ իւր բազմաթիւ գերդաստանին: Այս անձը 1775ին ղեկ. 26ին ծներ էր, 10 տարեկան մատաղ հասակին մէջ հօրմէն արեւմտեան դրկուած Նափոլի, բժշկութեան եւ վիրաբուժութեան արուեստը ադեկ մը սովրելով, քսան տարեկան էր վկայականները ամենապատուաւոր կերպով մը համալսարանին կնքովը ստացաւ՝ ինչուան սովրած մայրաքաղաքին մէջ բժշկութեան վարժարան բանալու արտօնութեամբ: Այս վկայականով դարձաւ Պոլիս 1795ին եւ անմիաջապես արքունի բժիշկ կարգուելով 62 տարիէն աւելի հաւատարմաբար եւ սիրով Օսմանեան տէրութեան ծառայեց, որոց փոխարէն սուլթան Մահմուտեն եւ մանաւանդ Վեհափառ սուլթան Ապտիւլ-Մեճիտ Ինքնակալէն ընդունած կրկնակի ոսկեղէն եւ ադամանդեայ պատուանշանները իրեն արժանաւորութեանցը ծանօթ ու վառաւոր վկայութիւններ են: Վերջապէս խոր ծերութեան հասած՝ կնքեց կեանքը 82 տարուան: » (ՄԱՍԻՍ)

ՄԿՐԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱ.— « Օգոստափառ Ինքնակալը բարեհաճեցաւ հինգերորդ կարգի պատուանշանով շնորհելու *Լիկնիտութեան* պատուանշանով Պաճչեճիկցի մեծարգոյ Մկրեան Կարապետ Աղային:

(*Հոյն*)

ՆՈՒՊԱՐ-Պ.Ե.Ց.— « Ադեքսանդրիայեն զրուած նամակ մը լուր կուտայ, թէ Նուպարեան Նուպար-Պէյը փոխանցութեան (*Ադաստրմա*) վերատեսուչ անուաներ է փոխանակ Կռին անգղիացիին »:

(*Հոյն*)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱ ՉԱՄՉԵԱՆ.— « Պատերազմի պաշտօնեի դրան քարզմանատան անդամ արժանայարգ Յովհաննէս Էֆենտին Չամչեան՝ հասարակաց կրթութեան ժողովին անդամ անուանեցաւ: »

(*Հոյն*)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՈՒՂԵՐՁ Ա.Ր ՆԱՓՈԼԷՈՆ Գ. — « Արշալոյսոյ նախընթաց թուոյն մէջ (564) Կ. Պոլսոյ Յունաց քաղաքավարական ընթացքը պատմելով Նարոյեան կայսեր դէմ եղած եղեռնագործութեան պարագային մէջ, կը ցուսինք որ նոյնպիսի յայտարարութիւն մըն ալ Հայոց ազգին կողմանէ չէ եղած նոյն մայրաքաղաքին (Պոլսոյ) մէջ: Ուրախ սրտիւ կրսեմք այժմ որ այս պանցատուրիւնը կարգադրեր է Փարիզի Հայկազեան Վարժարանը. քանզի ազգին կողմանէ խնդակցութեան յատուկ ՈՒղերձ մը զրեյով Վեհափառ կայսեր մատուցեր են ըստ ժամանակին (24 յունուար): Այս ազգասիրական արքուն ընթացքը անշուշտ պատիւ կրնէ յիշեալ ազգային ղպրոցին բարեկարգ կառավարութեանը: » (ԱՐՇԱԼՈՅՍ)

ՀԱՆԵԼՈՒԿ

Մանրիկ մանրիկ կը քալէ,
Դիշեր ցորեկ փոյթը չէ.
Թէ եւ նոյն տեղ միշտ մանգալ
Բայց իւր գլուխն ոչ դառնայ.
Ոչ քալելն կը յոգնի
Ոչ կերակրոյդ պէտք ունի.
Բայց ինքն է որ քեզ կրսէ,
Ել, կեր, քնացիր, աշխատէ:

ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ Հանելուկն է ՍՏՈՒԵՐՏ. (Շուք:)

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ա.ՐԱՄԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Typographie arménienne Ernest Meyer, 3, rue de l'Abbaye, à Paris.

ՅՈՒՅԱԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՑ ԱՄՍԱԳՐՈՑՍ

Հաքիմեանց Պ. Նիկողոս, ի Փեթրպուրկ:
Հերակլ Հայկազուն, Իշխան Վրաստանի, ի Տփխիս :
Հիսարլեան Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Հոյասեան Վիչէն աղա, ի Փարիզ: (2 օր.)
Հովեան Խաչիկ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Ղազարեանց Յարու.Ղազարեան, ի Շուշի:
Ղազարոս աղա Մ. Սարգսեան, ի Կէյվէ:
Ղազարոսեան Մ. Յ. Թագուհի Նիկոմիդիա:
Ղեւոնդ Պօղոսեան Վարդենց, ի Ղզլար :
Ձեզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայ, ի Լոնտոն:
Ձեզայիրլեան Սբբուհի Տիկին, ի Կ. Պոլիս :
Ձելալեան Թովմա աղա , ի Դավրէժ:
Ճուպերեան Ներսես աղա, ի Կ. Պոլիս :
Մակազեան Գրիգոր աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մակարեանց Աբսեն Բարեոյս, ի Կարին:
Մանանեան Միքայէլ աղա, ի Փարիզ:
Մանդինեանց Գեորգ, ի Տփխիս :
Մանուելեանց Յար. Միքայէլեան յԱզուլիս:
Մանուկ Պէյ, Գրիգոր Ֆերհատ, ի Փարիզ:
Մանուկ Պէյ Յովհ. Մուրատ, ի Փարիզ:
Մանուկեան Պօղոս աղա ի Փարիզ :
Մարգարեան Մարտիրոս աղա ի Կ. Պոլիս:
Մարգարեան Յարութիւն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մարգարեան Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մարգարեանց Նիազ, յԱզուլիս :
Մարկոսեան Գրիգոր Էֆենտի, ի Կ. Պոլիս:
Մարտիրոսեան , ի Ճաւա:
Մեյզոնեան Գեորգ Էֆենտի ի Նիկոմիդիա:
Մելքում Միրզա խան, ի Փարիզ:
Մելքումեանց Գաբրիէլ Յովհաննէսեան . ի Տփխիս :
Մելիք Աղա, ի Պուքրէշ :
Մելիքեանց Գրիգոր, ի Տփխիս :
Միհրդատեան Թադէոս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Միհնասեան Պետրոսիկ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մլնաքեան Աւետիս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մխաքեան Կարապետիկ աղա, ի Պոլիս :
Մխաքեան Պետրոսիկ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մխաքեան Նիկողոս աղա , ի Կ. Պոլիս:
Մխաքեան Ճիվան աղա Բինկեանցի, ի Պ.
Մխաքեան Վարդերես աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մխաքեան Եղբարք , ի Փարիզ :
Մխաքեան Պ. Վ. Ստեփան, ի Կ. Պոլիս :
Միրիմանեանց Զաքարէ, ի Տփխիս :
Միհհենտիսեան Մարտիրոս աղա, ի Պոլիս:
Միհհենտիսեան Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պ.
Միքայէլ Յարութիւնեան Ստեփանեանց, ի Տփխիս .
Միխիթարեան Աբէլ Վարդապետ, ի Բէնֆէ:
Մկրեան Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մկրեանց եղբարք, ի Պանճհիկ :
Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեանց, Վան.
Մկրտչեան Խաչիկ աղա , ի Պաղտատ :
Մոզեան Գրիգոր աղա, Բժիշկ ի Կ. Պոլիս :
Մոմճեան Մերկեան աղա, ի Բէնֆէ:
Մոմճեան Մկրտիչ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Մոմճեան Յարութիւն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Մոմճեան Պ. Առաքել, ի Փարիզ:
Մոսկոֆեան Պ. Յակովբ, ի Նիկոմիդիա :
Մովսես Մակար. Խահակեանց, Ղզլար:
Մուրատեան Պ. Աբրահամ, ի Նիկոմիդիա:
Մուրատեան Մահտ. Մաղաքաքաս, ի Պոլիս:
Մուրատեան Յակոբ աղա , Հիւսպատոս Բրուսիոյ եւ Ամերիկայ, ի Յոպպէ :
Մուրատեան Պ. Յարութիւն, ի Կ. Պոլիս:
Մուրատեան Պօղոսիկ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Մուրատեան Պ. Մկրտիչ, ի Փարիզ:
Մուրատեան Պ. Մարտիրոս, ի Փարիզ:
Մսերեան Պ. Գաբրիէլ , յԵզր:
Մսերեան Մսեր վարժապետ, ի Մոսքուա:
Մսերեան Յովհաննէս աղա, ի Պորուշան:
Յակոբ Մկրտչ. Յակոբջանեաց, յԱխալցխա:
Յակոբեան Պօղոս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Յարութիւն Մկրտչեան Սահմանից ի Նոր Նախիջեւան :
Յարութիւն Յովհաննէսեան Սարգսեանց, Մղնադեցի:
Յովակիմեան Պ. Գրիգոր , ի Ճաւա:
Յովակիմեան Յովհ. աղա, ի Մենչսբըր :
Յովասափեանց Յովսեփ աղա , ի Կարին:
Յովհան , ի Ճաւա:
Յովհաննեան Բժիշկ , ի Կ. Պոլիս:
Յովհաննեսեան Գրիգ. աղա , յԱդեքսանդր.
Յովհաննեան Մ. Յովհաննես, ի Նիկոմիդիա:
Յովհաննես Բաբանեանց Տփխիսեցի :
Յովհաննես քահանայ Թաւարբեկեանց , ի Ղզլար :
Նազարեան Թորոս Վարժապետ , ի Կ. Պ .
Նազարեանց Առաքել Ալվանեան, ի Շուշի:
Նազարեանց Ա. Նազարէթ աղա, ի Պոլիս:
Նազարեթեան Յովակիմ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Նահապետեան Պ. Գրիգոր , ի Ճաւա:
Նահապետեան Հ. Եղիա, փոխանորդ Պատրիարքի, ի Կ. Պոլիս :
Նայման, հայերէնագէտ ի Միւնիք:
Նատիրեան բժիշկ Աբիստակես ի Տփխիս :
Ներիման Միրզա խան, ի Փարիզ:
Ներսես Աբբաքեկեանց, Շուշեցի:
Ներսիսեան Գրիգոր աղա, ի Կ. Պոլիս :
Նէվրուզեան Յարեթիլ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Նորատունկեան Յակոբ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Նորատունկեան Սիմոն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Նուբեան Կարապետ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Նուպար Պէյ, յԱղեքսանդրիա .
Նահմուրատեանց Մարտիրոս Եսայեան , ի Շուշի :
Շահնազարեանց Յարութիւն, ի Տփխիս:
Շահպազեան Զենոբ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Շահպազեան Պ. Կարապետ, ի Փարիզ :
Շանշեանց Պետրոս Սամուէլեան, ի Տփխիս:
Շաշեան Հեքրաք աղա , ի Կ. Պոլիս:
Շապանեան Յ. Մատթէոս, ի Կ. Պոլիս :
Շարխարունեան Գեորգ , յԵրեւան:
Շարոյեանց Պետրոս Եսայեան, ի Տփխիս:
Շիրինեան Մահտեսի Նշան աղա , ի Կ. Պ.
Շնխեանց Յոհաննէսի Մահտեսի Յարութիւնեան, ի Շուշի :
Շնորհաւորեան Գրիգոր աղա, ի Ջմիւռնիա
Ոզդանեանեան Պ. Մանուկ , ի Ճաւա:
Ոսնճեան Ալեքսան Վարդապետ, ի Կ. Պ .
Ոսնճեան Մադաք աղա, ի Կ. Պոլիս :
Ոսպիշինի, ի Փարիզ :
Զայեան Եղիազար աղա, ի Կ. Պոլիս:
Զանկճեան Մ. Ե. Եղիա աղա, ի Ջմիւռնիա.
Զաքրեան Ս. Յովհաննես աղա, Ջմիւռնիա.
Զեռնիկեան Գեորգ, ի Մելիտուպոլիս:
Զեմպերճեան Վարդերես աղա, ի Բէնֆէ:
Զրագեան Աբրին Պէյ, յԱղեքսանդրիա :
Զրագեան Ցակորիկ Աբրին-Պէյ, ի Փարիզ:
Զրագեան Յովսէփիկ Աբրին-Պէյ, ի Փարիզ:
Զօպանեան Յակոբ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Պալասեանեան Աստուածատուր աղա, յԵզր
Պալդազարեան Ղուկաս աղա, ի Ջմիւռնիա.
Պալեան Կարապետ Ամիրայ , ի Կ. Պոլիս. (4 օրինակը:)
Պալեան Աբրահամ աղա, ի Նիճճա :
Պալեան Անտոն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պալեան Գրիգոր աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պալեան Մակարիոս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պալեան Յակոբիկ աղա ի Կ. Պոլիս:
Պալեան Նիկողայոս աղա, ի Կ. Պոլիս :
Պալեան Սարգիս աղա , ի Կ. Պոլիս:
Պալբգճեան Մանուկ աղա , ի Կ. Պոլիս:
Պայլիոյ Տրպէն , ի Կ. Պոլիս:
Պայանտրեան Նասիպ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պապայեան Միհոն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պապասիեան Գեորգ աղա, ի Բէնֆէ:
Պապունիկեան Խաչիկ աղա , յԵզր :
Պասլունց Սարգիս Մկրտիչեան, ի Նուխի :
Պասմաճեան Կարապետ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պատկանեանց Միքայէլ Սերոբեան, ի Տփխիս:
Պարտիզպանեան Աւետիս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պարտիզպանեան Պ. Թագոր, ի Փարիզ :
Պարտիզպանեան Պ. Կարապետ, ի Փարիզ:
Պետրոսեանց Պետրոս, ի Տփխիս :
Պետրոսեան Պօղոս աղա, ի Կ. Պոլիս. (3 օրինակը:)
Պերկամագեան Մ. Գ. Յակոբ աղա, ի Ջմիւռնիա.
Պէյազեան Յ. Սերովբէ , ի Նիկոմիդիա:
Պէյլերեան Յակոբ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Պէյլիկեան Մարտիկ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պէշիքթաշլեան Մկրտիչ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պըլըզլեան Յակոբ աղա, յԵզր :
Պըլըզլեան Յարութիւն աղա, ի Պորուշան:
Պուդուրեան Կարապետ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Պրաշովան Պօղոս աղա , ի Պորուշան:
Պօղոս աղա Մ. Երամ Սարգսեան, ի Կէյվէ:
Պօշնախեան Սարգիս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Ջունդ Պ. Աստուածատուր, ի Կ. Պոլիս :
Ջունդ Ստեփան աղա, ի Կայց:
Ռաֆայէլեան Պ. Եղուարդ, ի Լոնտոն :
Ռուբէն Աղա ժամագործ, ի Կ. Պոլիս:
Սախայեան Ալեքսան աղա, ի Կ. Պոլիս :
Սահակեան Կարապետ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Սամանճեան Մկրտիչ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Սառաֆեանց Միքայէլ , ի Տփխիս:
Սարաֆեան Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Սարրյեան Թ. Գրիգոր աղա, ի Կ.Պոլիս :
Սարիմեան Մազսուտ Ամիրայ, ի Կ. Պոլիս:
Սաւալանեան Յովհաննէս աղա, ի Փարիզ:
Սաւալանեան Հ.Թ. Տիգրան աղա, ի Ջմիւռնիա.
Սելինեան Գեորգ աղա, ի Սիմֆերոփոլ:
Սելինեան Կարապետ, ի Խարաստալապար:
Սեպուհ Պարոն, ի Կ. Պոլիս :
Սէն-Մարք-Ժիրարեան, ի Փարիզ:
Սրվաճեան Յարութիւն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Սինանեան Անտոն աղա, ի Կ. Պոլիս :
Սիրոնեան Յակոբ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Սուլուխանեան Նիկողայոս Աղա , ի Կ. Պ.
Սվեջնիկեանց Աւետիք Աստուածատուրեան, ի Տփխիս:
Սվեջնիկեանց Սարգիս, ի Տփխիս:
Տահիանեանց Միքայէլ Յարութիւնեան, ի Տփխիս :
Տահմարաճեան Գեորգ աղա ի Նիկոմիդիա.
Սրմազաշեան Լուսիկ աղա, յԵզր :
Վահանեան Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Վարդազարեան Յակոբ, յԱզուլիս :
Վարդանեանց Սողոմոն Յարութիւնեան, վարժապետ, ի Տփխիս :
Վարպետեան Յովսեփ աղա ի Կ. Պոլիս:
Վիշենեան Սերովբէ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Տալեսեան Պ. Յովհաննէս, ի Կ. Պոլիս :
Տալեսեան Պ. Սիմոն , ի Փարիզ:
Տամաքեան Պ. Խաչիկ ի Փարիզ :
Տամաքեան Յակոբ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Տավութեան Վ. Տիգրան, ի Կ. Պոլիս :
Տատեան Առաքել Էֆենտի, ի Փարիզ :
Տատեան Մկրտիչ Էֆենտի , ի Փարիզ. (2 օրինակը:)
Տատեան Յովհաննէս Պէյ, ի Կ. Պոլիս . (4 օրինակը :)
Տատեան Պօղոս Պէյ, ի Կոստանդնուպոլիս. (4 օրինակը :)
Տաւռատ Պօղոս աղա , ի Կ. Պոլիս:
Տէմիրճիպաշեան Ենովբ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Տէմիրճիպաշեան Պետրոս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Տէմիրճիպաշեան Պ. Սեպուհ, ի Փարիզ:
Տէյիրմենճեան Գրիգոր աղա , ի Կ. Պոլիս :
Տէտեեան եղբարք, ի Ջմիւռնիա :
Տէր-Առաքելեան Յովհ. աղա, ի Ջմիւռնիա:
Տէր-Առաքեանց Գրիգոր քահանայ, ի Շուշի :
Տէր-Գասպարեան Ղազարոս աղա, յԱդեքս.
Տէր Գեորգ քահանայ , ի Կ. Պոլիս :
Տէր Գրիգոր քահանայ Պէշիկթաշլու :
Տէր-Գրիգորեանց Մկրտիչ քահանայ, ի Տփ:
Տէր-Զաքարեանց Զաքար Յովհաննէսեան, յԵրեւան:
Տէր-Ղուկասեան Յովհաննէս աղա, ի Կ. Պ.
Տէր Կարապետ Տէր Գրիգորեանց, ի Տփխիս:
Տէր-Մարտիրոսեանց Մարտիրոս , ի Պոլիս:
Տէր-Միքայէլեանց Գաբրիէլ Յովհաննէսեան, ի Տփխիս :
Տէր-Մկրտչեանց Աւետիս, յԱզուլիս :
Տէր-Մկրտչեանց Մահտ.Դանիէլեան յԱզուլիս:
Տէր Մկրտիչեանց Մարտիրոս , յԱզուլիս :
Տէր-Յովսեփեանց Յովհաննէս , ի Տփխիս:
Տէր-Շմաւոնեանց Նիկողայոս Յովհաննէսեան, ի Տփխիս :
Տէր-Պետրոսեանց Տ. Ղազարոս , ի Տփխիս:
Տէր-Պօղոսեան Գալուստ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Տէր Սահեան վարդապետ, Առաջնորդ բեմին Նիկոմիդիոյ, յԱմասիա :
Տիւզեան Միհրան Պէյ, ի Կ. Պոլիս :
Տիւլորիէ, ի Փարիզ:
Տոնիկի Զաբան Յովհ. աղա, ի Պորուշան :
Րէիզեան Նշան աղա, ի Կ. Պոլիս:
Փափազեան Միրհեան աղա, ի Կ. Պոլիս:
Փափազեան Պօղոսիկ աղա, ի Կ. Պոլիս :
Փափազեան Պ. Սեպուհ, ի Կ.Պոլիս:
Փեշտըմալճեան Գեորգ աղա, ի Կ. Պոլիս :

ՑՈՒՑԱԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՑ ԱՄՍԱԳՐՈՑՍ.

Փեշտմալճեան Սահակ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Փոզինով Ալեքսան աղա, ի Կ. Պոլիս:
Բայանբարեանց Պ. Հայրապետ, յԱգուլիս:
Բաբանեանց Յովհաննես նկարիչ, ի Տփղիս:
Բարավագեան Ռոզա Տիկին, ի Փարիզ:
Բաֆաֆեան Մանուէլ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Բերոբեան Մ. Համբարձում, ի Նիկոմիդիա:
Բերոբեան Մելքոն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Բեօլեեան Սերովբէ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Բեքխուդեանց Սողոմոն, ի Տփղիս:
Բեմխաճեան Գալուստ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Բեմխաճեան Պ. Արիստակես, ի Փարիզ:
Բեմխաճեան Պ. Դանիէլ, ի Փարիզ:
Բեմխաճեան Պ. Ռուբէն, ի Փարիզ:
Բեօղէքեան Խաչատուր աղա, ի Փարիզ:
Բլիւրքճեան Յովհաննես աղա, ի Հալէպ:
Բիւրքճեան Ռուբէն աղա ի Պոլիս:
Բիւրքճիխանեան Մկրտիչ աղա, ի Պոլիս:
Բիւրքճիխանեան Մուրատիկ աղա, ի Պոլիս
Բիւրքճիխանեան Պ. Խաչատուր, ի Պոլիս:
Բիւիճեի Յարութիւն աղա, ի Կ. Պոլիս:
Բոշարեանց Կարապետ Յարութիւնեան Բժիշկ, ի Տփղիս:
Բուրճեանօֆ Ս. Յովհաննես, ի Հալէպ:
Օդուլլուխեան Մինաս աղա, ի Կ. Պոլիս:
Օտապաշեան Մաթեոս Գեորգ աղա, ի Սեբաստիա:
Օտապաշեան Յովհաննես աղա, ի Վիեննա:
Օտապաշեան Պ. Սերովբէ, ի Փարիզ:
Օտեան Պ. Խաչիկ, ի Կ. Պոլիս:
Օրբելի Յովսեփ քահանայ, ի Տփղիս:
Ֆեներճեան Յովակիմ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Փրենկեան Աբրահամ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Փրենկեան Յակոբ աղա, ի Կ. Պոլիս:
Փրէչ Անտոն աղա, ի Վիեննա:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Պ. Եդուարդ Տիւլորիէ, Հայերենագէտ.
Ի վերայ Ազատ անուն քաղաքին, որոյ աւերակն տեսանի ի Գեղարքունիս.
Սահմանք տեսչութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսիա. (Շարայարութիւն.)

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԵՆ ՄԱՐԴԿԱՆ.

Յովհաննես կոմս Լազարեան.

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԲ.

Որբան իմ եւ Տապան. (Բերթուած.)
Յդ. (Շարայարութիւն եւ վերջ.)
Բնական պատմութիւն:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ.

Գաղղիական Հայասիրութիւն.
Թուղթ Գերապատ. Կարապետ վարդապետի Բազրատունւոյ.
Ընդին-Պէյ.
Սերվիչեն Էֆենտի.
Մանուէլ աղա Շաշեան.
Մկրեան Կարապետ աղա.
Նուպար-Պէյ.
Յովհաննես աղա Ջամճեան.
Հայկազեան ուղերձ առ Նափոլէոն Գ.

ՀԱՆԵԼՈՒԿ.

SOMMAIRE

MUSÉE ARMÉNIEN.

M. Édouard Dulaurier, l'Arméniste.
La ville Azade et ses ruines.

Constitution de l'Église arménienne en Russie. (Suite.)

GALERIE DES HOMMES UTILES.

Le comte Jean de Lazareff.

CONNAISSANCES UTILES.

Mon Berceau et mon Tombeau. (Poésie.)
L'air. *(suite et fin.)*
Histoire naturelle.

COURRIER ARMÉNIEN.

Sympathies françaises pour l'Arménie.
Lettre du Garabed Vartabed Pakradouni.
Artin-Bey.
Servitchen Effendi.
M. le docteur Manouel Chachian.
M. Garabed Meguerian.
Noubar-Bey.
M. Jean Tchamtchian.
Adresse nationale à S. M. Napoléon III.

ENIGME.

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Ի Փարիզ, տարեկան. Ֆրանք.	25 »
Ի Կոստանդնուպոլիս, ի Զմիւռնիա, յԱղեքսանդրիա եւ ի Հնդիկս.	30 »
Ի Ռուսաստան, ի Մոլտաւիա եւ ի Պարսկաստան.	35 »
Գին միոյ տետրակի	5 »

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an. . . . . Fr.	25 »
Constantinople, Smyrne, Alexandrie, Indes. . .	30 »
Russie, Moldavie et Perse.	35 »
Prix d'un numéro. . . .	5 »

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ճանիկ Արամեան, ի փողոցն Սեն-Սիւլփիս 38. կամ ի գրանոցի նորա, ի փողոցն Ապէյի, թիւ 3.
ՎԻԵՆՆԱ, Յակովբոս աղա Արշակ. Պիպեր Պասթեյի 659.
ՓԵԹԵՐՊՈՒՐԿ, Յակոբ Իսաքով, գրավաճառ.
ՊՕԼԻՍ, Յարութիւն աղա Մարգարեան, գրավաճառ.
ՋՄԻՒՌՆԻԱ, Ղուկաս աղա Պալդազարեան.
ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ, Պ. Սերովբէ Պէյազեան.
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ, Ղազարոս աղա Տէր-Գասպարեան.
ԵԱՇ ՄՈԼՏԱՒԻՈՑ, Քոստէսքոյ Փէթրինի, գրավաճառ.
ՏՓԽԻՍ, Համբարձում եւ Աւետիք Աղայք Էնֆիէճեանց.

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez D. Aram, rue Saint-Sulpice, 38, ou à son bureau, rue de l'Abbaye, 3.
VIENNE, H. Arschag, Biber-Bastei, 659.
SAINT-PÉTERSBOURG, Jacques Issakoff, libraire.
CONSTANTINOPLE, A. Marcar, libraire à Mérdjan.
SMYRNE, L. Balthazar.
NICOMÉDIE, Séropé Béyasian.
ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.
JASSY, Codresco Petrini et Cie, libraires.
TIFLIS, Enfiédjian frères, libraires.

Փարիզ. Տպագրութիւն Սրմ. ի Տպար. Է. Մէյէրի փող. Ապէյի, թիւ 3: — Typographie arménienne Ernest Meyer, 3, rue de l'Abbaye, à Paris.